

Baedeker achterna.

De reiscultuur van hoogburgerlijke
families aan het einde van de
negentiende eeuw

Evert Verreth

Meesterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Geschiedenis.

Promotor prof. dr. Jan De Maeyer
Academiejaar 2014-2015
219375 tekens

Dankwoord

Het schrijven van deze meesterproef was een project dat de nodige tijd en energie gekost heeft. Gedurende het zwoegen en sleutelen aan deze tekst kon ik gelukkig rekenen op een aantal mensen die ik bij deze dan ook graag zou bedanken. Mijn eerste woord van dank gaat uit naar mijn promotor, prof. dr. Jan De Maeyer, die mij nieuwe inzichten aanleverde en via zijn advies mijn meesterproef mee richting haar voltooiing stuurde. Aan de families Coomans de Brachène en Casier ben ik mijn dank verschuldigd voor het openstellen van hun archieven. Zonder de interessante reisverslagen van hun voorouders was er van dit onderzoek geen sprake geweest. Zanna Van Loon wil ik graag bedanken voor het nalezen van elk stuk papier dat ik ooit beklad heb. Vanaf de eerste opdrachten van de opleiding tot het laatste hoofdstuk van mijn meesterproef: het passeerde allemaal onder haar kritische blik. Jonas Van Boxel en Senne Lammens droegen misschien niet rechtstreeks bij tot het voltooien van dit werk, maar hun aangenaam gezelschap maakte van mijn vrije uren mooie momenten om te koesteren. Bedankt daarvoor rakkers. Als laatste zou ik graag mijn ouders bedanken, voor hun steun en betrokkenheid.

Inhoudsopgave

INLEIDING.....	5
CONTEXT.....	5
STATUS QUAESTIONIS	6
BRONNEN.....	8
VRAAGSTELLING EN METHODE	10
INHOUD MEESTERPROEF.....	11
1. MOTIEVEN OM TE REIZEN	14
1.1. EDUCATIE	15
1.2. BREUK MET HET DAGELIJKSE LEVEN EN VOLWASSENWORDING	19
1.3. AVONTUUR	21
1.4. LIEFDE EN HERINNERING ALS REISMOTIVATIE.....	27
2. DE BELEVING VAN HET REIZEN.....	31
2.1. GENDER	31
2.1.1. <i>De vrouwelijke reisbeleving</i>	32
2.1.2. <i>De mannelijke reisbeleving</i>	35
2.2. HYGIËNE	38
2.2.1. <i>De vuilheid van de stad</i>	38
2.2.2. <i>De properheid van het verblijf</i>	41
2.3. GASTRONOMIE.....	42
3. DE ROMANTISCHE TOERIST	44
3.1. DE HISTORISCH-MELANCHOLISCHE BLIK.....	45
3.1.1. <i>Een verloren antieke wereld</i>	45
3.1.2. <i>Hang naar de middeleeuwen</i>	48
3.2. DE BLIK OP HET PITTORESKE LANDSCHAP	53
3.3. DE BELEVING VAN DE ONGEREPTENATUUR	57
4. GELOOFSBELEVING	64
4.1. HET KERKBEZOEK.....	65
4.1.1. <i>Het bijwonen van de mis</i>	65
4.1.2. <i>Het cultuurhistorische kerkbezoek</i>	67
4.1.3. <i>Bedevaartsoorden</i>	68
4.2. RELIGIEUS ENGAGEMENT EN DEVOTIE.....	70
5. ONTMOETING MET DE ANDER.....	75
5.1. STEREOTYPERING EN SUPERIORITEITSGEVOEL.....	75
5.2. EXOTISME.....	79
5.3. TAALBARRIÈRE.....	85
BESLUIT.....	88
ABSTRACT	91
BIBLIOGRAFIE.....	93
LITERATUUR:	93
WEBSITES:.....	98
ONUITGEGEVEN BRONNEN:	99
UITGEGEVEN BRONNEN:	100
BIJLAGEN	101
BIJLAGE 1: MAP VAN ITALIË.....	101
BIJLAGE 2: STADSPLAN ROME..	102
BIJLAGE 3: MAP VAN NOORWEGEN.....	103

BIJLAGE 4: MAP VAN ZWITSERLAND, DEEL 1.....	104
BIJLAGE 5: MAP VAN ZWITSERLAND, DEEL 2.....	105
BIJLAGE 6: MAP VAN DE REGIO ROND LEUKERBAD, ZWITSERLAND	106
BIJLAGE 7: MAP VAN DE REGIO ROND ZERMATT, ZWITSERLAND.....	107
BIJLAGE 8: MAP VAN HET RIJNLAND, DUITSLAND	108
BIJLAGE 9: MAP VAN TURKIJE EN DE BALKAN.	109

Inleiding

Context

Het uitgangspunt voor mijn meesterproef vormt het reizen van de hoge burgerij en zijn plaats binnen de burgerlijke cultuur aan het einde van de negentiende eeuw. Reizen was lang de facto een adellijk voorrecht: deze bevolkingsgroep had de tijd en het geld om Europa te verkennen. Het beste voorbeeld hiervan betrof de *Grand Tour*, die vanaf het midden van de zestiende eeuw haar ontstaan kende. Tijdens deze reis gingen jonge aristocraten op zoek naar de bakermat van de Europese beschaving, met Italië als voornaamste eindbestemming. De Franse revolutie zou de doodsteek betekenen voor de *Grand Tour* in haar traditionele vorm.¹ Tijdens het *Ancien Régime* was reizen dus veeleer een individuele, aristocratische en bijna exclusief mannelijke aangelegenheid. Dit veranderde gedurende de negentiende eeuw, toen allerlei ontwikkelingen het reislandschap moderniseerden en democratiseerden. Een eerste belangrijke evolutie betrof de technologische vernieuwingen in de transportsector. Vervoersmiddelen aangedreven op stoomkracht, zoals de trein en het stoomschip, zorgden ervoor dat verplaatsingen comfortabeler, goedkoper en sneller werden.² Tegen het einde van de negentiende eeuw was de stoomtrein dan ook het voornaamste vervoermiddel in Europa. Het reizen werd ook efficiënter gemaakt door enkele initiatieven van privépersonen. Zo ijverde Thomas Cook voor betaalbare reizen en zorgde hij via zijn georganiseerde reizen voor een professionalisering van de reisorganisatie.³ Daarnaast ontstonden er initiatieven voor de ontwikkeling van handige reisgidsen. In Engeland besliste de uitgeverzoon John Murray III om zelf een eigen reisgids vorm te geven, uit onvrede met het bestaande materiaal.⁴ In Duitsland deed Karl Baedeker hetzelfde, vanuit een gelijkaardig sentiment.⁵ De reisgidsen die zij ontwierpen waren compacte boekjes met een gestructureerde indeling die alle nodige informatie verschafte: van de toeristische

¹ VAN DAELE, J., *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 13.

² J. BOROCZ, 'Travel-Capitalism: The Structure of Europe and the Advent of the Tourist', *Comparative Studies in Society and History*, 34 (1992), 732.

³ Thomas Cook (1808-1892) was de oprichter van het gelijknamige reisbureau en de eerste de georganiseerde reizen aanbood.

⁴ John Murray III (1808-1892), publiceerde in 1836 zijn eerste reisgids.

⁵ Karl Baedeker (1801-1859), in 1839 publiceerde hij de eerste typische *Baedeker*-gids.

bezienswaardigheden tot de aan te raden horeca in de bijbehorende prijsklasse.⁶

Gedurende de negentiende eeuw was het reislandschap dus drastisch veranderd. Tegen het einde van de eeuw kon er een groter percentage van de bevolking naar het buitenland trekken, op een snellere manier en met meer comfort dan ooit tevoren. Daarom beperkt dit onderzoek zich dan ook tot de periode 1870-1914, aangezien in de literatuur de jaren 1870 vaak als een keerpunt in de toeristische ontwikkelingen worden beschouwd. Vanaf dan kan er gesproken worden over een democratisering van het reizen.

Deze veranderende achtergrond vormt het décor voor de meesterproef, waar de bestudeerde burgerlijke families zich in voortbewegen. De focus werd geplaatst op de hoge burgerij, aangezien zij de voornaamste groep reizigers vertegenwoordigden aan het einde van de lange negentiende eeuw. Zij bevonden zich op het snijvlak tussen de tradities van de *Grand Tour* en de moderne toeristische ontwikkelingen. Vanuit die context wil het onderzoek nagaan hoe deze klasse op reis ging en haar reizen beleefde. Met andere woorden: wat voor soort reizen maakten ze, hoe verhielden ze zich tot de lokale bevolking, waar hechten ze belang aan, wat waren hun motieven om naar het buitenland te trekken, etc.

Status Quaestionis

De stand van het onderzoek baseert zich voor de meesterproef op twee elementen: het reizen en de hoge burgerij. Reizen vormt een geliefd onderzoeksobject binnen uiteenlopende academische disciplines, zoals sociologie en antropologie. Ook in de historiografie kan het op de nodige interesse rekenen en wordt het voor elke historische periode bestudeerd. Toch zijn het vooral Duitse en Angelsaksische onderzoekers die de geschiedschrijving omtrent reizen domineren. De Belgische reiziger is dan ook minder aanwezig in het historisch onderzoek, met name voor de negentiende eeuw. De enige recente werken die over de Belgische casus handelen zijn twee meesterproeven, namelijk *Belgen op reis doorheen de negentiende eeuw* van Barbara Mertens en *Belgen op reis in Europa* van Jolien Van Daele.⁷ Het werk van

⁶ J. BOROCZ, 'Travel-Capitalism: The Structure of Europe and the Advent of the Tourist', *Comparative Studies in Society and History*, 34 (1992), 720.

⁷ B. MERTENS, *Belgen op reis doorheen de negentiende eeuw. Een benadering aan de hand van egobronnen*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2004.

Mertens focust op vier reizigers, terwijl Van Daele een globaler beeld poogt te schetsen van de Belgische reiziger. Hierbij heeft ze vooral oog voor tendensen zoals de democratisering van het reizen en spiegelt ze de Belgische casus aan de Britse variant. De meesterproef maakt dan ook voornamelijk gebruik van internationale werken, waarbij de publicaties van James Buzard en Dean MacCannel een prominente plaats innemen. Beiden schrijven uitvoerig over de geschiedenis van reizen en toerisme en hebben elk een standaardwerk binnen het domein op hun naam staan, respectievelijk *The Beaten Track* en *The Tourist*.⁸ Ook *Tourism, Past, Present, and Future* van Burkart en Medlik dient in dat opzicht vermeld te worden.⁹

De adel en burgerij vormt eveneens een onderwerp dat binnen de geschiedschrijving altijd de nodige interesse kan opwekken. In België ontstond er bovendien vanaf de jaren 1970 een nieuwe kijk op dit thema, via de mentaliteitsstudie. Deze benadering wordt vooral gehanteerd in studies die focussen op een specifieke regio of een beperkt aantal families. Dit soort onderzoeken besteedt hierbij ook aandacht aan de plaats van het reizen van adellijke en burgerlijke families, maar het wordt nooit grondig uitgediept, laat staan dat het een centraal thema vormt. Een goed voorbeeld van dit soort publicatie betreft het werk *La vie quotidienne de grands bourgeois au XIXe siècle: Les Warocqué* van de historicus Maurice Van Den Eynde.¹⁰

Door het reizen van de Belgische burgerij aan het einde van de negentiende eeuw als uitgangspunt te nemen, wil deze meesterproef dan ook bijdragen aan het opvullen van de leemte binnen het Belgisch historiografisch onderzoek.

En J. VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende eeuwse reisverslagen*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009.

⁸ J. BUZARD, *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918*, Oxford, 1993. en D. MACCANNELL, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York, 1976.

⁹ A.J. BURKART en S. MEDLIK, *Tourism, Past, Present, and Future*, Londen, 1974.

¹⁰ M. VAN DEN EYNDE, *La vie quotidienne de grands bourgeois au XIXe siècle: Les Warocqué*, Mariemont, 1989.

Bronnen

Concreet diept dit onderzoek het thema uit aan de hand van een casestudy op basis van de archieven van twee hoge burgerlijke families, namelijk de families Stroobant en Casier. Binnen de desbetreffende families werden er enkele leden geselecteerd wiens archivalia representatief dienden te zijn voor hun familie. Voor de Brusselse familie Stroobant betreft het Léonie (1856-1934) en haar broer Rodolphe Stroobant (1859-1897). Ze bleven beiden kinderloos, waardoor hun archivalia terecht kwamen in het archief van de adellijke familie Coomans de Brachène. Ze waren verbonden met deze familie door het huwelijk van hun zus Marie-Virginie (1857-1918), met Oscar-Jean Coomans. Bij de familie Casier gaat het over Joseph en Juliette Casier. Zij waren twee kinderen van de Gentse, ultramontaanse industrieel Desiré Casier en zijn vrouw Léonie-Henriette Le Grand. Joseph Casier (1852-1925) was zelf ook een overtuigde ultramontaanse katholiek. In 1878 huwde hij met Henriette Leirens (1859-1886), die hem vier kinderen schonk. Juliette Casier (1859-1928) trad in 1885 in als Marie-Stanislas bij de Dames van Sint-Andreas.¹¹ Op basis van de persoonsdocumenten dat deze mensen hebben nagelaten, is het mogelijk om te onderzoeken hoe de geselecteerde families reisden en hoe ze hun reizen beleefden. Hierbij vormen de reisdagboeken en briefwisseling de voornaamste bronnen.

Per geselecteerd familielid werd de bronnenselectie verfijnt in functie van de vraagstelling. In het geval van de familie Stroobant bevatten de archivalia van Léonie vier albums met brieven gericht aan haar zus Marie-Virginie, geschreven gedurende de late jaren 1880. Elk van deze albums correspondeert met één reis. Aan haar eerste reis begon Léonie op 16 april 1886, toen ze voor een maand richting Italië trok, in het gezelschap van haar broer Rodolphe. Ze maakte een rondreis die haar langs Milaan, Genua, Pisa, Rome, Napels, Sorrento, Capri, Venetië en Lugano voerde. In de steden bezocht ze de belangrijkste cultuurhistorische bezienswaardigheden en sliep ze in de voornaamste hotels. Een jaar later trok ze in augustus de Zwitserse Alpen in, ditmaal samen met haar broer Paul. Ze had een gevarieerd programma: ze passeerde langs de belangrijkste steden en kuuroorden en genoot van de ongerepte natuur. Haar derde reis bracht haar in de zomer van 1888 samen met Paul naar Scandinavië. Ze bezocht

¹¹ De dames van Sint Andreas is een apostolische congregatie van romeins recht, die helemaal op de zending gericht is. In haar huidige vorm bestaat ze sinds 1801.

er steden zoals Kopenhagen, Malmö, Göteborg, Oslo en reisde zo ver als het Noorse Trondheim. Toch lag de focus vooral op de natuur, zoals bleek uit haar ettelijke beschrijvingen van het landschap vanuit de koets of vanop de stoomboot die haar door de fjorden voerde. De laatste besproken reis betrof Léonies bezoek aan het Ottomaanse rijk en Griekenland in 1889. Paul Stroobant fungeerde opnieuw als haar reisgezel. Ze bereikte Istanboel via een traject dat haar onder andere langs München, Wenen, Boedapest, Belgrado en Sofia leidde. In Istanboel raakte ze overdonderd door de culturele rijkdom van de stad, evenals door haar drukte en chaos. Na een week verliet ze de Ottomaanse hoofdstad om via Athene en Corfu Italië te bereiken.

De selectie voor Rodolphe Stroobant bestaat uit drie uitgebreide, goed leesbare reisdagboeken. Hier gaat het om één reis naar Duitsland en twee bezoeken aan Zwitserland. Hij vertrok in 1880 naar Duitsland met een stel vrienden, waar hij het Rijnland aandeed. Met een romantische blik beschreef hij de natuur en de kasteelruïnes. Zwitserland bezocht hij in 1881 en 1887, twee reizen die zich lieten typeren door hun sportief karakter. Hij passeerde langs de voornaamste steden, maar was vooral naar het land gekomen om te wandelen in de bergen.

Bij de familie Casier vormt bij Juliette Casier haar boek met reisherinneringen voor de periode 1872-1879 de belangrijkste bron. Het gaat hier zowel om reizen binnen België als internationale vakanties. Ze gaf goed gedocumenteerd weer wat er zich elke dag afspeelde en schreef het neer in een zeer leesbaar handschrift, wat het een interessante bron maakt. In totaal gaat het over zeven reizen. De eerste twee gingen over korte uitstappen met haar gezin naar de Ardennen, met respectievelijk Vielsalm en Rochefort als uitvalsbasis. Haar volgende reis voerde haar naar Londen, waar ze samen met haar familie de voornaamste toeristische attracties aandeed, van het *British Museum* tot *Madame Tussauds*. In 1876 reisde ze dan weer met haar vriendin Maria en haar gouvernante naar het Rijnland, waar ze genoot van de natuur en cultuurhistorische bezienswaardigheden. Twee jaar later trok ze met haar oom Jules Le Grand en diens gezin naar Duitsland en de Ardennen. Ze bezocht er steden als Aken, Keulen en Luik, evenals mondainere kuuroorden als Chaudfontaine en Spa. In oktober 1878 trok ze naar de Franse hoofdstad om de wereldtentoonstelling te bezoeken en Parijs te verkennen. Haar laatst genoteerde reis voerde haar in 1879 opnieuw naar het Rijnland, in het gezelschap van haar oom Jules en diens gezin.

Joseph Casier tot slot liet enkele notitieboekjes na uit de jaren 1870, waar er voor dit onderzoek twee van geselecteerd werden, op basis van hun bestemming en

leesbaarheid. Het eerste betreft een reis naar Zwitserland in september 1873. Ook Joseph deed de belangrijkste steden aan en wandelde in de Alpen. Het tweede boekje handelt over zijn tocht doorheen de Pyreneeën in 1886, vlak na het overlijden van zijn vrouw en jongste zoon. Hij herhaalde grotendeels het traject van zijn huwelijksreis, met het bedevaartsoord Lourdes als voornaamste halte. Naast de notitieboekjes werden ook brieven geraadpleegd, die hij stuurde naar zijn vrouw in 1879. Hij schreef ze op zijn zeilvakantie doorheen Nederland, in het gezelschap van oude studievrienden uit Leuven.

De bestudeerde personen noteerden tijdens hun reizen wat ze belangrijk vonden en wat ze wilden bewaren. Hun notities waren nooit voor publicatie bedoeld, maar voor wie dan wel is onduidelijk. Opvallend is wel dat de meerderheid van de reizigers bij thuiskomst zijn aantekeningen kopieerde in een mooier schrift en aandacht besteedde aan de leesbaarheid. Dit impliceert dat de reiziger het belangrijk vond dat zijn reisverhalen bewaard bleven en waarschijnlijk dus ook gelezen werden door iemand anders dan hijzelf. Het overschrijven doet ook vermoeden dat de reiziger zichzelf redigeerde: mogelijk werden er zaken toegevoegd of weggelaten en was er sprake van zelfcensuur. Zo noteerde Juliette Casier de verslagen van haar eerste reizen pas jaren later, op basis van haar herinneringen. Joseph Casier vormde hierbij de uitzondering: hij schreef zijn bevindingen alleen tijdens de reis zelf neer. Deze verslagen waren daarom vermoedelijk minder gemedieerd, maar dit bracht andere nadelen met zich mee. Zo was het handschrift onduidelijker en hadden zijn notitieboekjes een kleiner formaat, wat de leesbaarheid hinderde. Geen enkel reisverslag bevatte illustraties. Wel hadden een aantal van de gekopieerde schriften een harde, rode kft waarop in het goud de naam van de bestemming stond genoteerd. Op die manier spiegelde ze zich aan de populaire reisgidsen van Baedeker en Murray, die een gelijkaardige vormgeving hadden.

Vraagstelling en methode

De methodologie voor dit onderzoek bestond er in om in een eerste fase twee families te selecteren op basis van hun inventaris, om vervolgens de documenten zelf fysiek te raadplegen. Aanvankelijk was het de bedoeling om de familie de Bethune ook te betrekken als derde familie, op basis van de archivalia van Emmanuel de Bethune

(1869-1909). Het bronmateriaal was echter te summier om mee als vertrekpunt te dienen voor de meesterproef. Vervolgens heb ik mij vooral geconcentreerd op het samenstellen van een meer gedetailleerde inventaris, om op die manier nauwkeuriger te kunnen determineren welke archivalia bruikbaar waren en welke niet. Daarna werden de geselecteerde documenten aandachtiger doorgenomen, om zo een hanteerbaar corpus samen te stellen voor de meesterproef.

De analyse van de bronnen vond plaats aan de hand van een vragenraster, om op die manier de relevante informatie uit de bronnen te filteren. Dit raster bestaat uit vijf clustervragen, waarbij de eerste cluster handelt over de typering van de bron. De tweede vragencluster focust op de typering van de reis, waaronder elementen als de duur en de bestemming van de vakantie vallen. De volgende cluster heeft betrekking tot de aard van de reis en het verblijf, wat informeert achter het karakter van de reis, of het bijvoorbeeld om een cultuur-toeristische reis gaat, of dat het sportieve karakter primeert. De vierde cluster handelt over ontspanning, wat concreet de activiteiten tijdens de trip nader bestudeert, zoals uitstappen, sociale evenementen, maaltijden en het belang hiervan. Vragencluster vijf tot slot onderzoekt het cultuurhistorisch en sociaal-cultureel aspect van de reis. Binnen deze cluster horen vragen die informeren achter de relatie en het contact met de andere cultuur, de perceptie en de interesse van de reiziger hiertegenover. Om de geanalyseerde bronnen in hun bredere context te plaatsen werd secundaire literatuur geraadpleegd om op die manier een globaler beeld te krijgen over het onderwerp.

De verwerking van de bronnen aan de hand van het vragenraster en de bijkomende literatuurstudie, resulteerde in vijf hoofdstukken, namelijk motieven om te reizen, reisbeleving, de romantische toerist, geloofsbeleving en de ontmoeting met de Ander.

Inhoud meesterproef

Het eerste hoofdstuk handelt over de motieven die de reizigers hanteerden om naar het buitenland te trekken. Hierbij wordt er gekeken naar aspecten zoals educatie en volwassenwording, twee elementen die voortbouwen op de traditie van de *Grand Tour*. Een derde aspect handelt over het avontuur dat de reizigers opzochten, wat het beste tot uiting kwam in het alpiene toerisme. Vanaf de tweede helft van de

negentiende eeuw ontwikkelde het alpinisme zich tot een populaire vrijetijdsbesteding voor adel en burgerij. Het hoofdstuk eindigt met de reisbeleving van Joseph Casier, die afweek van die van de andere geselecteerde reizigers. Bij hem stonden er namelijk twee reizen volledig in het teken van de relatie met zijn vrouw.

Het hoofdstuk betreffende de reisbeleving focust op drie elementen die regelmatig naar voor kwamen in de bronnen, namelijk gender, hygiëne en gastronomie. Gender vormde een bepalende factor voor de reisbeleving, waarbij de manier van reizen gedetermineerd werd door de biologische en de cultuur-maatschappelijke constructie van het geslacht van de reiziger. In dit hoofdstuk wordt dan ook zowel het mannelijke als het vrouwelijke perspectief belicht. Het onderdeel Hygiëne richt zich voornamelijk op twee aspecten. Een eerste onderwerp vormt de commentaar die de reizigers leverden op het gebrek aan hygiëne van een bepaalde plek, wat ze koppelden aan een bepaalde bevolkingsgroep, religie of nationaliteit. Daarnaast komt ook de netheid van het verblijf aan bod. Het hoofdstuk eindigt met een bespreking van de culinaire ervaringen van de reiziger. Dit werd toegevoegd aangezien het veelvuldig voorkwam in de bronnen en op die manier iets vertelt over hun perceptie op de nationale keuken van de bezochte landen.

Het derde hoofdstuk over de romantische toerist vertrekt vanuit een contradictie: De echte romanticus verfoeide namelijk alles wat met toerisme te maken had, en wilde zich vooral profileren als een zelfbewuste reiziger. Concreet betekende dit dat de romanticus zich per voorkeur te voet verplaatste en technologische innovaties, zoals stoomtreinen, van de hand wees. Op die manier streefde hij een authentieke reisbeleving na. De bestudeerde families zouden wel een romantische blik hanteren, maar omarmden ook in verschillende gradaties de moderne voorzieningen voor de reiziger. In dit hoofdstuk vormt deze spanning tussen het toeristisch reizen en een romantische zienswijze dan ook de rode draad. Het onderzoek bracht drie aspecten voor het voetlicht, namelijk de historisch-melancholische blik, de blik op het pittoreske landschap en de beleving van het landschap.

Ook religie speelde een rol gedurende de reizen van de negentiende-eeuwse reiziger. Het vierde hoofdstuk wil dan ook nagaan welke invloed het geloof uitoefende op de reisbeleving van de geselecteerde reizigers. Daarbij ligt de focus op twee aspecten, namelijk het kerkbezoek en de diepgaande geloofsbeleving. Het deel over het kerkbezoek richt zich op het bijwonen van de mis in het buitenland en het bezoeken van religieuze gebouwen als cultuurhistorisch monument. Enerzijds wordt

er onderzocht in welke mate het in beide gevallen gaat om een oppervlakkige geloofsbeleving, en anderzijds of deze praktijken juist uiting geven aan een diepgaander engagement. Ook het belang van bedevaartsoorden wordt toegelicht. Het tweede deel focust zich op de meer intense religieuze beleving, met als voornaamste uitgangspunten religieus engagement en devotie.

De meesterproef sluit af met een hoofdstuk dat peilt naar het contact met de Ander. Tijdens hun reizen kwamen de bestudeerde families onvermijdelijk in aanraking met de lokale bevolking, gebeurtenissen die ze neerschreven in hun reisverslagen. De omgang met de Ander wordt geanalyseerd aan de hand van drie deelthema's. Het eerste deel handelt over stereotypering en superioriteitsgevoel, waarbij de opdeling van de Ander in types centraal staat. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan het belang dat de reiziger hechtte aan het eigen referentiekader, wat een superioriteitsgevoel in de hand werkte. Het deel over exotisme concentreert zich op de cultuurschok die de reiziger kon ervaren en hoe hij hier mee omging. In het deel betreffende de taalbarrière wordt er ten slotte nagegaan welke invloed taal speelde in de omgang met de Ander en wat dit zegt over de moeite die de reiziger deed.

Om de lezer de besproken reizen te helpen situeren, werden er in bijlage een aantal kaarten toegevoegd. Het gaat hier om historische kaarten, overgenomen uit *Baedeker*-reisgidsen. De *Baedeker* vormde de voornaamste bron van informatie voor de bestudeerde reizigers, wat het uiterst relevant maakt om deze kaarten te hanteren. In de mate van het mogelijke werd er geprobeerd om een editie van *Baedeker* te gebruiken uit het jaar van de reis zelf of vlak ervoor, om zo'n accuraat mogelijke informatie weer te geven. Een *Baedeker* over Istanboel kon echter niet gelokaliseerd worden, waardoor er een kaart van Johnson uit 1866 werd toegevoegd. Betreffende de reizen naar Zwitserland werden er ook meer gedetailleerde kaarten uit de *Baedeker* overgenomen, om de lezer een idee te geven in verband met de schaal van bepaalde trajecten die de reizigers beschreven.

Tot slot maakt dit onderzoek veelvuldig gebruik van citaten, om op de manier de reizigers zelf aan het woord te laten en de analyse van het bronnenmateriaal aan te tonen.

1. Motieven om te reizen

*‘Tout cela date d’avant notre ère et quoique je connaisse fort peu de l’histoire j’aime a voir toutes ces choses si curieuses’.*¹²

We reizen om te leren. Dit adagium gold al eeuwen voor de reiziger: vanaf de zestiende eeuw vertrokken jonge Britse aristocraten op hun *Grand Tour* door Europa, om een echte ‘gentleman’ te worden. Dit gebeurde volgens de humanistische visie dat reizen een ideale leerschool was: de jonge edelman schaafde zijn kennis bij en leerde zelfstandig zijn.¹³ ‘Leren’ doelde niet louter op een educatief proces, maar evenzeer op het volwassen worden van de reiziger. De *Grand Tour* vormde als het ware een ‘rite de passage’ tussen de educatie en de carrière van de jongeman.¹⁴

In de negentiende eeuw bleef het educatieve aspect een belangrijke motivatie om naar het buitenland te trekken. Met het oog op een goed ontwikkeld burgerschap stonden moderne, wetenschappelijke en industriële instellingen ook op het programma, om op die manier de reiziger te laten kennismaken met de verwezenlijkingen van zijn tijd.¹⁵ Reizen om volwassen te worden en meer zelfstandigheid te verwerven bleef ook een rol spelen. Het beste voorbeeld hiervan betroffen de reizen van Juliette Casier, wiens oom haar liet proeven van een meer mondain leven dan haar eigen opvoeding toeliet.

Het hoofdstuk gaat dieper in op de motieven die de reizigers hanteerden om op reis te trekken. De eerste twee delen handelen over educatie en volwassenwording, elementen die voortbouwen op de *Grand Tour*. Een nieuw aspect is het alpiene toerisme, dat zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde tot een volwaardige tak binnen de vrijetijdsbesteding van adel en burgerij. Deze motivatie komt aan bod in het derde deel onder de noemer ‘Avontuur’. Het hoofdstuk eindigt met de reisbeleving van Joseph Casier, die afweek van die van de andere geselecteerde reizigers. Bij hem stonden er namelijk twee reizen volledig in het teken van de relatie met zijn vrouw.

¹² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 14.

¹³ J. VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 12-13.

¹⁴ L. WITHEY, *Grand Tours and Cook’s Tours: a History of Leisure Travel, 1750-1915*, Ann Arbor, 1997, 3.

¹⁵ A.J. BURKART en S. MEDLIK, *Tourism, Past, Present, and Future*, Londen, 1974, 21.

1.1. Educatie

Het educatieve aspect van het reizen kreeg nog voor het vertrek vorm. Door de opkomst van populaire reisgidsen in de eerste helft van de negentiende eeuw, zoals die van Karl Baedeker en John Murray III was het namelijk veel gemakkelijker om de reis degelijk voor te bereiden.¹⁶ De reiziger kon op voorhand de plaatsen selecteren die hij wou aandoen en leerde aan de hand van de reisgids iets meer over de geschiedenis en de bezienswaardigheden van de locatie. De gidsen waren zeer betrouwbaar en zo ontworpen dat ze compact en licht waren, waardoor de reiziger hen ook tijdens zijn tocht zelf vlot kon raadplegen.¹⁷ De reisgidsen mikten op een publiek dat welgesteld was, maar het zich niet kon veroorloven om maanden van huis te zijn. Daarom vermeldde de gids alleen maar wat er moest gezien worden en niet wat er allemaal kon gezien worden.¹⁸ Op die manier ontwikkelde dit soort werken zich tot een volledig aparte categorie binnen de reisliteratuur: ze vertelden de lezer op een systematische, objectieve en overzichtelijke manier wat hij diende te weten. Hiermee vormden ze een noodzakelijke aanvulling op de meer literaire reisverslagen die reizigers voordien als gids aanwendden.¹⁹

Ook de bestudeerde families bereidden zich blijkbaar grondig voor: Léonie en Rodolphe Stroobant vermeldten allebei het gebruik van de *Baedeker* expliciet in hun reisverslagen. Léonie nam zelfs achteraan haar reisverslag naar Scandinavië een schematisch overzicht op, waar ze de bezochte bestemmingen in opnam, samen met de corresponderende pagina's uit de *Baedeker*.²⁰ Toch maakte Léonie niet enkel gebruik van dit soort gidsen, maar nam ze ook literaire reisverslagen door. Op die manier probeerde ze zich al in te leven in de geselecteerde bestemmingen. Zo las ze ter voorbereiding van haar reis naar Istanbul *Constantinopoli* van de Italiaanse schrijver Edmondo De Amicis uit 1878 en *Constantinople* van de Franse auteur en

¹⁶ W. K. ELIAS, 'Outstanding Travel Guides of the 19th Century', *Reisen und leben*, 22 (1991), 3-5.

¹⁷ J. BUZARD, *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918*, Oxford, 1993, 67.

¹⁸ R. KOSHAR, 'What Ought to Be Seen: Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe', *Journal of Contemporary History*, 33 (1998), 326.

¹⁹ J. BUZARD, *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918*, Oxford, 1993, 67.

²⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Scandinavie 1888, schema.

journalist Théophile Gautier uit 1853.²¹ Toch ervoer ze dat deze boeken haar niet hadden kunnen voorbereiden op de werkelijke drukte en chaos van de stad.²² De familie Casier vermeldde het gebruik van dit soort reisgidsen niet, hoewel bij de reizen van Juliette een duidelijke voorbereiding merkbaar was. Dit bleek onder meer uit de uitgebreide achtergrondinformatie die ze opnam wanneer ze een monument beschreef, waarbij ze de belangrijkste feiten en data opsomde. Ook gaf ze regelmatig aan dat de hotels waarin ze verbleef uit '*la première classe*' waren. Hiermee verwees ze waarschijnlijk naar de indeling die de *Baedeker* maakte om hotels in een stad te rangschikken.²³ Het lijkt plausibel dat Juliette dit soort reisgidsen raadpleegde, aangezien haar beschrijvingen van bezienswaardigheden en hotels overeenstemmen met die van Léonie Stroobant, die de *Baedeker* hanteerde. Om nog bestaande twijfel weg te nemen werd de *Baedeker* zelf geraadpleegd. Hieruit bleek dat alle hotels waarin Juliette overnachtte tijdens haar reizen door Duitsland ook in de reisgids voorkwamen. Meestal ging het zelfs om de eerste of tweede optie die de *Baedeker* suggereerde.²⁴

De besproken personen besteedden allemaal aandacht aan het cultureel-educatieve aspect tijdens hun reizen, zij het in verschillende mate. In wezen waren er twee soorten reizen te onderscheiden: aan de ene kant waren er reizen die focusten op cultuur en vooral stedelijke centra aandeden. Aan de andere kant waren er reizen waarbij de natuur centraal stond. Uiteraard ging het hier niet over strikt afgebakende concepten en was er in de praktijk veel vermenging. Typische voorbeelden van de culturele reizen waren wat we met de hedendaagse term citytrips kunnen aanduiden. Juliette Casiers bezoeken aan Londen en Parijs vormen hier goede voorbeelden van. Alle Zwitserland-reizen, net zoals de Scandinavië-reis van Léonie Stroobant, waren dan weer typische natuurreizen. Bij deze reizen ging de interesse van de reiziger duidelijk uit naar de natuurpracht, waartegen de steden niet konden concurreren. Hoewel zij ook steden en monumenten bezochten, beschouwden de reizigers dit eerder als noodzakelijke haltes tussen de verkenningen van het landschap door. De reizen naar het Rijnland hadden in dit opzicht een minder uitgesproken profiel, maar

²¹ De Amicis (1846-1908) was vooral bekend van zijn moralistisch kinderboek *Cuore*. Gautier (1811-1872) was aanvankelijk een romantisch schrijver, maar keerde zich op latere leeftijd af van de beweging.

²² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 8.

²³ W. K. ELIAS, 'Outstanding Travel Guides of the 19th Century', *Reisen und leben*, 22 (1991), 5.

²⁴ K. BAEDER, *Bords du Rhin, huitième édition*, Koblenz, 1870.

leunden dichterbij de culturele variant. Tijdens deze reizen werden er namelijk zowel stedelijke centra aangedaan als wandelingen in de natuur gemaakt. Het voornaamste verschil met de natuurreizen was dat hier de steden een waardig onderdeel van de reis vormden en ook in dat opzicht werden besproken.

De behandelde reizigers bezochten tijdens hun cultuur-historische reizen voornamelijk de belangrijkste bezienswaardigheden. Een goed voorbeeld hiervan vormt Juliettes bezoek aan Londen in 1874, een reis die amper verschilde van hedendaagse citytrips. Zo bezocht ze de belangrijkste musea en kerken, zoals het *Victoria and Albert Museum* (toen nog *South Kensington Museum*), de *Tower*, het *British Museum*, *Saint-Pauls Cathedral*, *Westminster Abbey* en het parlement. Dit programma vulde ze aan met meer ontspannende activiteiten, zoals een bezoek aan het wassenbeeldenmuseum van *Madame Tussaud's* en winkelen in *Regent Street* en *Oxford Street*.²⁵ Dit voorbeeld was exemplarisch voor vrijwel alle besproken reizen: de reizende families weken zelden af van de platgetreden paden. Ze kozen voor populaire bestemmingen en beperkten zich ter plaatse tot de bezienswaardigheden die de reisgids suggereerde.

Ondanks de focus op algemene bezienswaardigheden zijn er accentverschillen op te merken op het vlak van culturele interesse en kennis tussen de reizigers. Rodolphe was diegene met de grootste culturele bagage. Tijdens zijn bezoeken aan musea spreidde hij zijn kennis dan ook tentoon, door zijn mening over het museum te geven en de namen te vermelden van de kunstenaars die hem aanspraken. Zo was hij bijvoorbeeld niet te spreken over het Gallo-Romeins museum in Trier: '*La collection d'antiquités gallo-romaines n'offre beaucoup d'intérêt qu'aux amateurs de vieilles clouteries, de pots cassés et de statues sans tête et surtout sans nez*'.²⁶ Bij het bezoeken van kerken deed Rodolphe hetzelfde, maar legde hij meer de nadruk op de architectuur van het gebouw. Joseph Casiers beschouwingen over de bezochte musea en kerken lagen in dezelfde lijn: hij goochelde met namen van bekende kunstenaars en kunstwerken telkens hij een museum bezocht. Zo was Joseph in het Amsterdamse Rijksmuseum zeer enthousiast over het aanschouwen van zo veel beroemde werken die hij voordien alleen kende op basis van reproducties.²⁷ Juliette vormde in dit rijtje

²⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1, JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 3: Londen.

²⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Allemagne 1880.

²⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 5.

de uitzondering: in haar beschouwingen over musea vermeldde ze nooit een kunstenaar en gaf ze geenszins haar mening over de collectie. De enige uitspraak die hier wel betrekking op had, betrof haar appreciatie voor het *Victoria and Albert Museum*, dat ze leuker vond dan het *British Museum*, waar alleen de zaal met mummies haar kon bekoren.²⁸ Waarom haar voorkeur juist uitging naar het *Victoria and Albert Museum* verduidelijkte ze niet. Juliette was veruit de jongste reiziger. Tijdens haar Londen-reis was ze nog maar vijftien jaar oud, wat een gedeeltelijke verklaring vormt voor haar beperktere culturele kennis en interesse.

Een opvallende vaststelling was dat de meeste reizigers ook zaken bezochten die de moderne toerist vandaag niet meer in zijn programma zou opnemen, zoals wetenschappelijke, industriële en caritatieve instellingen. Vanuit een negentiende-eeuws standpunt was dit echter niet ongevoel: het stond allemaal in het kader van de kennismaking van de reiziger met de verwezenlijkingen van de moderne, burgerlijke maatschappij.²⁹ Een gecultiveerde burger definieerde zichzelf als het ware aan de hand van de consumptie van kunst en geschiedenis, maar evengoed op basis van zijn liefde voor technologie en vooruitgang. Fabrieken, dammen, wetenschappelijke instellingen, etc. werden dan ook als bezienswaardigheden in reisgidsen zoals de *Baedeker* opgenomen.³⁰ De bezochte wetenschappelijke instellingen waren zeer uiteenlopend. Zo bezocht Léonie in Napels het Zoölogisch Instituut, waar ze werd ontvangen en rondgeleid door de directeur. Hij toonde haar ook de bibliotheek en het wereldberoemde aquarium met zeldzame vissen.³¹ Het instituut werd ook in de *Baedeker* vermeld.³² In Wenen bezocht ze dan weer het nieuwe ziekenhuis, een moderne instelling opgericht door doctor professor Braun. Ze had graag de man zelf ook ontmoet, maar hij was helaas niet in de stad.³³ In haar notities vermeldde Léonie echter niet wat de motivatie voor haar bezoek was.³⁴ Juliette bezocht in Gaisbach, in de buurt van Baden-Baden, *l'établissement de Pisciculture*, een instelling voor het

²⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 3: Londen.

²⁹ A.J. BURKART en S. MEDLIK, *Tourism, Past, Present, and Future*, Londen, 1974, 21.

³⁰ R. KOSHAR, 'What Ought to Be Seen: Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe', *Journal of Contemporary History*, 33 (1998), 333.

³¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Italie 1886, brief 8.

³² K. BAEDER, *Italie du Sud, deuxième édition*, Koblenz, 1869, 43.

³³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 3.

³⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 3.

kweken van vissen. Ze vond de rondleiding wel iets te technisch om nog interessant te zijn.³⁵ Ook caritatieve initiatieven stonden op het programma: Léonie bezocht in Athene bijvoorbeeld een centrum voor de opvang van voormalige prostituees. *‘Nous avons visité l’ouvroir pour jeunes femmes indigentes, un établissement de charité où on les fait exécuter tous les plus beaux travaux. Elles tissent les jolies choses en soie de Brousse. Les tapis de haut prix, la dentelle et font la confection des fines lingerie. J’y ai pris quelques mouchoirs de poche en soie travaillés par ces petites créatures’.*³⁶ Ook het bezoeken van werelddtentoonstellingen paste in dit rijtje: op deze evenementen toonde elk land immers zijn belangrijkste technologische en culturele prestaties. Zo reisde Juliette naar de werelddtentoonstelling in Parijs in 1878 en passeerde Léonie tijdens haar rondreis door Scandinavië langs de grote Noordse tentoonstelling in Kopenhagen in 1888.³⁷

1.2. Breuk met het dagelijkse leven en volwassenwording

Reizen als een ontsnapping aan het leven van alledag was een motief dat bij het merendeel van de bestudeerde reizigers meespeelde. Dit gegeven bleek sterk uit de reisverslagen van Juliette Casier, waarin ze aangaf dat ze tijdens haar reizen meer vrijheid genoot dan thuis. Haar oom Jules Le Grand, de broer van haar moeder Léonie-Henriette Casier-Le Grand, had hier een belangrijk aandeel in: hij creëerde doelbewust tijdens de reizen allerlei mogelijkheden tot ontspanning. Jules zag het vermoedelijk als zijn taak om zijn nichtje tijdelijk te bevrijden uit het strakke ultramontaanse keurslijf waarin ze werd opgevoed. Zo nam hij Juliette mee naar het kuuroord Spa, een locatie die volledig in het teken stond van ontspanning. Samen bezochten ze het casino, allerhande optredens en genoten ze van diners in de betere restaurants.³⁸ Ook noteerde Juliette expliciet in haar reisverslag dat Jules haar alcohol

³⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 7: Rijnland.

³⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 14.

³⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 6: Parijs. En LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Scandinavie 1888, brief 2.

³⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 5: Duitsland en de Ardennen.

had aangeboden, de ene dag brandy, de volgende dag champagne.³⁹ Jules Le Grand fungeerde hier als iemand die Juliette al liet proeven van het echte leven, maar nog steeds binnen een veilige familiale omkadering. Hetzelfde gold voor haar bezoek aan Parijs in 1878. Hoewel de reis in het teken stond van de wereldtentoonstelling, kwam dit evenement opvallend genoeg amper voor in haar reisverslag. Ook hier wijdde ze de meeste pagina's aan de attracties waar haar oom haar mee naar toe voerde. Voor de negentienjarige Juliette was haar meest memorabele avond de keer dat haar oom haar introduceerde in het bruisende Parijse nachtleven: hij nam haar op sleeptouw langs het *Hotel Intercontinental* en het *Café des Ambassadeurs* op de *Champs-Élysées*.⁴⁰ Beide gelegenheden waren zeer vooraanstaande locaties in de Franse hoofdstad, verzamelpunten voor de aristocratie en kunstenaars. Zo waren Edgar Degas en Henri de Toulouse-Lautrec graag geziene gasten in het *Café des Ambassadeurs* tijdens de jaren 1870. Beide kunstenaars zouden hier ook enkele schilderijen maken om het Parijse nachtleven in beeld te brengen.⁴¹ Jules Le Grand nam haar eveneens mee naar allerlei entertainende attracties, die ze in Gent waarschijnlijk nooit zou tegenkomen. Zo gingen ze naar een voorstelling van Bidel, een beroemde leeuwentemmer. Om de reis af te sluiten, bezochten ze de *Skating Rink* in de Rue Blanche, een zaal om te rolschaatsen.⁴²

Juliettes tour doorheen het Rijnland kaderde ook binnen dit proces van volwassenwording, hier duidelijk gekoppeld aan het educatieve aspect. Ze maakte de reis samen met haar vriendin Maria Van den Brande en haar gouvernante, die ze als 'Miss' aanduidde.⁴³ Deze reis kaderde vermoedelijk binnen de opvoeding van de jongedames, waarin de gouvernante optrad als hun leerkracht en chaperonne. Op deze manier kregen de jongedames de kans om op zeventienjarige leeftijd al vrij zelfstandig te reizen. Ze bezochten de belangrijkste steden en monumenten langs de Rijn en verbleven in de beste hotels. De reis kan om die reden gezien worden als een vrouwelijke variant op de *Grand Tour*, omdat het hier eveneens ging om de opvoeding en volwassenwording van Juliette en Maria. De traditionele *Grand Tour*

³⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 5: Duitsland en de Ardennen.

⁴⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 6: Parijs.

⁴¹ 'Café des Ambassadeurs', 2010 (<http://www.jazzageclub.com/venues/cafe-des-ambassadeurs/>).

⁴² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 6: Parijs.

⁴³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 4: Rijnland.

was een exclusief mannelijke aangelegenheid.⁴⁴ Op deze manier vormde het ook een illustratie van de status en rijkdom van de familie Casier. De twee meisjes stonden duidelijk hoger op de sociale ladder dan hun gouvernante. Wanneer er te weinig kamers in het hotel bleken te zijn sliep *Miss* op een zetel, om de jongedames een degelijk bed te gunnen. Verder week ze nooit van hun zijde en maakte ze zich regelmatig zorgen over de veiligheid van de meisjes. Dit wekte de ergernis op van Juliette, die zich in haar vrijheid beknot voelde: '*Miss comme toujours ne voulait pas nous quitter, passe la nuit dans un sofa*'.⁴⁵ Dit soort reizen was een gangbare praktijk voor de negentiende-eeuwse elite, waarbij ze onder het mom van educatie vooral haar maatschappelijke positie wou tonen. De gouvernante fungeerde hier als het ware als statussymbool.⁴⁶

1.3. Avontuur

Een aantal van de bestudeerde reizen lieten zich kenmerken door hun avontuurlijk karakter. Vooral de familie Stroobant koos in dat opzicht de meer gedurfde bestemmingen, zoals het Ottomaanse rijk en Scandinavië. Alle gemaakte Zwitserlandreizen van beide families vallen ook onder de noemer 'avontuurlijk', doordat de reisverslagen de nadruk legden op gevaarlijke bergtochten en moeilijke omstandigheden. Zwitserland was zeker geen uitzonderlijk reisdoel voor de negentiende-eeuwse reiziger, maar nam alsnog een aparte plaats in, naast andere populaire bestemmingen. Mensen die kozen voor Zwitserland deden dat omdat het z gezegd afweek van het doorsnee toerisme: '*High in the mountains, the traveller, like Byron's Manfred, could flee the ordinary herd*'.⁴⁷ Zo profileerden Alpiene Clubs

⁴⁴ J. VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 14.

⁴⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 4: Rijnland.

⁴⁶ J. PETERSON, 'The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society', *Victorian Studies*, 14 (1970), 21.

⁴⁷ J. BUZARD, *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918*, Oxford, 1993, 34.

uit de tweede helft van de negentiende eeuw zich als een apart ras ten opzichte van de gewone toerist.⁴⁸

Rodolphe Stroobant was veruit de grootste avonturier: zijn beide reizen naar Zwitserland werden namelijk door hem en zijn (jong, mannelijk) reisgezelschap opgevat als sportieve, fysiek uitdagende vakanties in de ongerepte natuur. De focus lag dan ook op het maken van inspannende wandeltochten door de Zwitserse Alpen. Rodolphe toonde zich op dat vlak als de fanatiekeling van het gezelschap. Tijdens beide reizen was er een moment dat zijn vrienden de trein namen, terwijl Rodolphe de tocht te voet vervolgde. In beide gevallen was de keuze voor de trein een voor de hand liggende beslissing: de weersomstandigheden waren verslechterd en de avond zou bijna vallen.⁴⁹ In 1881 leidde dit ertoe dat hij met een vriend de weg naar Ragatz zocht in het donker, terwijl de rest van het gezelschap de trein had genomen. *‘Mon compagnon, le revolver en main m’entraîne je ne sais où. Pourtant du danger il n’y en a guère du côté des hommes, j’ai toujours rencontré jusqu’ici des figures honnêtes. Nous arrivons enfin à une habitation éclairée. Nous frappons une gros coup sur la porte (ce qui n’était pas malin.) on nous crie de l’intérieur: qui est là? C’est nous que diable, (deuxième balous dise (sic.)) qui nous? Enfin on ouvre. Toute la famille est là pour nous recevoir, menaçante en quelque sorte. Nous, nous n’avons pas mal l’air de brigands je pense, nos chapeaux vissés sur la tête et rabattus au devant des yeux. Personne ne veut nous accompagner, et tous se bornent à nous montrer le chemin de loin et le chemin il restait encore à le trouver après une explication si peu claire. Après une demi-heure, nous voyons briller une nouvelle lumière’.*⁵⁰ In 1887 belandde hij in een gelijkaardige situatie, wanneer hij met zijn vriend Georges de bergpas Col de Balme⁵¹ nog wou doorsteken alvorens de afdaling in te zetten, met als resultaat dat ze in het donker en de kou nog op de berg zaten: *‘On n’entend que le grondement sinistre de torrent qui coule à droite dans un fond pierreux. Je propose bêtement de coucher à la belle étoile malgré le froid et l’humidité et certes, je l’aurais fait si j’avais été seul. Mais Georges m’entraîne et nous apercevons une lumière qui nous*

⁴⁸ J. BUZARD, *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918*, Oxford, 1993, 34.

⁴⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse 1881 en Voyage en Suisse 1887*.

⁵⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse 1881*.

⁵¹ De Col de Balme is een bergpas op 2195m hoogte, op de grens tussen Zwitserland en Frankrijk.

semble un salut providentiel'.⁵² Beide mannen waren zo vermoeid dat ze elkaar moesten ondersteunen om rechtop te blijven. Na ettelijke uren bereikten ze uiteindelijk de herberg, waar hun andere vrienden ongerust op hen zaten te wachten.⁵³ Rodolphes passages door Zwitserland kenmerkten zich in het algemeen door hun onbezonnen en onvoorbereid karakter. Zo besloot hij tijdens de reis in augustus 1887 om samen met zijn vrienden een tocht te maken op de flank van de Mont Blanc, zonder gids: *'C'est une excursion recommandable tout particulièrement aux amateurs de grande nature et aux très-bons marcheurs'*.⁵⁴ Na enige tijd waren ze het pad kwijtgeraakt en doolden ze rond op de berg, op zoek naar een geschikte afdaling: *'Nous avons là devant nous une des descentes les plus horribles qu'il soit possible d'imaginer. Nous descendons pendant 5 heures dans des pierres, rien que des pierres et puis dans des pâturages encombrés de pierres (toujours) et coupés de ruisseaux qui les arrosent abondamment. Cette descente nous fatigue énormément et quand nous arrivons en vue des Mottets où nous devons loger c'est à peine si nous pouvons encore franchir la distance qui nous en sépare. Nous passons sur un vieux pont dont il n'existe littéralement que l'arche seule et devons encore poursuivre un sentier qui pour comble de malheur s'élève de plus en plus. Nous atteignons les Mottets de mémoire absolument désagréables. Nous sommes dans un cul-de-sac désert, entouré par de montagnes rocheuses, nues, entassées ici avec une prodigieuse prodigalité, la plupart couverte de neige au sommet. De gros nuages noirs descendent vers la vallée et répandent sur toute cette nature sauvage, un aspect de terreur qui nous a fort frappé. On n'entend rien, que le bruit sourd d'un torrent qui se précipite du majestueux Trilatète avec le glacier des glaciers qui recouvre ses flancs escarpés. On se demande comment il est possible de sortir de ce cirque formidable, et pourtant, demain s'il fait beaux nous en sortirons'*.⁵⁵ Tijdens hun wandeling van het Italiaanse Valtournenche over de bergpas Col Saint Théodule naar Zermatt werden ze dan weer verrast door het weer.⁵⁶ De hevige, ijzige wind in combinatie met het onder sneeuw

⁵² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887.

⁵³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887.

⁵⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887.

⁵⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887.

⁵⁶ De bergpas Col Saint Théodule bevindt zich op 3301m hoogte en verbindt het Italiaanse Valtournenche met het Zwitserse Zermatt. Zie bijlage 7: map van Zermatt en de omgeving.

bedolven landschap, maakte de tocht tot een verschrikking. Na enkele uren bereikten ze een armzalige berghut, waar ze noodgedwongen gingen schuilen. Binnen troffen ze een groep Duitsers aan die hetzelfde idee hadden. Heel de ruimte was gevuld met vermoeide mannen en al het gerief dat ze mee de berg op hadden gesleurd. De mannen deelden koffie en sterkedrank met elkaar, onder het roken van hun pijpen, die de hele kamer in een mist hulde. Na enkele uren schuilen besloten ze de drie uur durende afdaling naar Zermatt in te zetten: *‘Ce qui ne manque pas de charme, si l’eau qui l’imprègne n’entraîne dans nos bottes plus ou moins éculées. Pour comble de malheur une averse épouvantable s’abat sur nous, et nous trempent littéralement pendant que nous descendons au grand galop sans souci des sentiers sur les pentes gazonnées qui s’inclinent, raides, vers un torrent qui gronde dans un fond d’une effrayante profondeur’*.⁵⁷ Tijdens zijn eerste reis naar Zwitserland kon Rodolphe nog het excuus van onervarenheid invoeren. Als jongeman van 22 was hij nog niet vertrouwd met de bergen en de voorbereiding die hier bij kwam kijken. Logischerwijs zou zijn tweede bezoek, zes jaar later, beter geregeld moeten zijn. Zoals aangetoond bleek dit niet het geval: onervarenheid was bij Rodolphe een zekere graad van onbezonnenheid geworden. Dit was opvallend, aangezien een reisgids zoals de *Baedeker* voldoende informatie ter beschikking stelde: de gids bevatte onder andere regionale kaarten en vermeldde de namen van lokale gidsen en het tarief dat ze aanrekenden.⁵⁸

Léonies passage door Zwitserland vertoonde veel gelijkenissen met die van haar broer Rodolphe. Ook zij plaatste in haar brieven de nadruk op het avontuurlijke en met momenten gevaarlijke karakter van de reis. Een illustratie hiervan betrof haar oversteek van *la Mer de Glace*, de op één na langste gletsjer in de Alpen, gelegen aan de Franse zijde van de Mont Blanc. *‘Tout ce qui vous entoure est glace, on n’en voit pas la fin, on va à droite, puis à gauche pour éviter les crevasses, on passe des petits ruisseaux qui sont formés par la pluie, puis on monte, on descend, on est obligé à certains endroits de faire casser la glace pour pouvoir placer le pied. Malgré les chaussons, on glisse encore, mais grâce à mon stock je tiens bon, je n’ai aucune culbute à enregistrer. C’est pas mal heureux, car quand on tombe sur cette glace si*

⁵⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887.

⁵⁸ K. BAEDEKER, *La Suisse et les parties limitrophes de l’Italie, de la Savoie*, huitième édition, Koblenz, 1869, 268-269.

peu unie, on se fait généralement mal. Quel chemin, grand Dieu, ce n'est pas une route, on saute, ou l'on enjambe les pierres, ainsi l'on tâche d'avancer. Nous passons, et bientôt arrivons à une cascade superbe, celle de Nanblanc. L'eau, aujourd'hui en grande quantité se précipite d'une hauteur énorme contre un rocher qui, à son tour rejette l'eau et forme un torrent magnifique, qui avant de courir dans la plaine passe en dessous du glacier de la mer de glace. Un pont, si pont on peut appeler 2 arbres jetés au dessus du torrent et quelques planches, et nous voila de l'autre coté du torrent. C'est merveilleux, cette belle nature! Nous allons de la traverser le mauvais pas nous dit le guide, il ne faut pas avoir peur. J'avais une envie folle d'y être déjà, Rodolphe m'avait parlé souvent de ce passage curieux. C'est un petit chemin, c'est un escalier, c'est enfin un passage creusé dans le roc a pic qui borde la mer de glace. Du côté du rocher se trouve une rampe en fer qu'on est obligé de tenir, la route n'étant que de 40 à 50cm de large et au fond, le précipice pur toute consolation. On a creusé des trous où l'on met le pied et doucement en 10 à 15 minutes on arrive a la terre ferme, c'est-à-dire à la pierre-ferme'.⁵⁹ Léonies reis naar Scandinavië liet zich ook kenmerken door zijn avontuurlijk karakter. Het grootste deel van de tocht gebeurde in comfortabele omstandigheden: ze sliepen in goede hotels en verplaatsten zich met stoomboten doorheen de fjorden. Naarmate de reis vorderde, nam dit comfort echter af. Vooral haar brieven uit Noorwegen gaven hier een goed beeld van. Hierin beschreef ze lange, ijskoude trajecten met de koets door desolate landschappen en dorpjes waar geen hotel voorhanden was, waardoor ze bij particulieren moesten overnachten. Ook noteerde Léonie dat er regelmatig nog geen elektriciteit of gaslampen ter beschikking waren, maar het kaarslicht bood volgens haar een zekere charme.⁶⁰ Een goed voorbeeld van het meer avontuurlijke karakter van de reis bleek uit volgend citaat, waarin ze aantoonde dat het gebied waar ze toen doortrok amper beschreven werd in de *Baedeker*: '*Baedeker ne parle pas assez longuement de cette route, il est vrai, beaucoup de choses manquent encore pour inviter les voyageurs (hommes à la mode!) à visiter ces contrées, mais combien n'est il pas agréable de descendre dans une de ces hôtelleries bien simples pourvu qu'elles*

⁵⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 11.

⁶⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888.

soient propres'.⁶¹ Voor Léonie was Noorwegen een ideale bestemming voor de reiziger, maar nog niet voor de toerist.

De Zwitserlandreis van Joseph Casier typeerde zich door een veel minder avontuurlijk karakter: hij verplaatste zich vooral per koets of per trein en sliep in comfortabele hotels. De voettochten die hij ondernam in de Alpen waren ook veel beter voorbereid dan die van Rodolphe: wanneer Joseph ging wandelen regelde hij op voorhand een gids en stond hij met het eerste daglicht op. Zo kon hij in optimale omstandigheden de berg bedwingen. Voor Joseph was het dan ook ondenkbaar dat hij nog in het donker zou vastzitten op een berg, of dat hij zou verdwalen.⁶² Ondanks het geringe leeftijdsverschil beleefden Joseph en Rodolphe hun passage door Zwitserland elk op een andere manier.⁶³

Het was wel frappant dat ook Joseph zijn reisverslag een avontuurlijk elan wilde geven. Dit deed hij niet door dieper in te gaan op zijn eigen belevenissen, zoals de familie Stroobant deed, maar aan de hand van verhalen van derden en beschrijvingen van de grafmonumenten die hij aantrof langs de wandelroutes. Zo nam Joseph de Gemmi-pas naar Leukerbad, waarvan hij de afdaling omschreef als: '*C'est la descente la plus raide peut-être la plus dangereuse que j'avais jamais vue: elle m'a fait infiniment de plaisir*'.⁶⁴ Het gevaarlijke karakter ervan onderbouwde hij met het verhaal van de gravin van Arlincourt, die hier in 1861 de dood vond door van haar ezel te tuimelen.⁶⁵ De *Baedeker* vermeldde de anekdote ook, maar benadrukte vooral dat het traject misschien wel steil was, maar niet gevaarlijk.⁶⁶ Na de afdaling haastte hij zich meteen naar de warmwaterbronnen van Leukerbad, om te ontspannen.⁶⁷ Dit toonde het verschil aan met de reizen van Rodolphe, die dit soort ontspanning als een afbreuk zag aan zijn alpiene ervaring. Zijn afdaling van de Gornergrat, een bergkam in de nabijheid van de Matterhorn, maakte Joseph ook spannender dan het in werkelijkheid was: zo vertelde hij dat een lawine het reisgezelschap op een gegeven moment opschrikte. Het bleek echter om een lawine aan de andere kant van de berg te

⁶¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Scandinavie 1888, brief 10.

⁶² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

⁶³ Joseph was 21 jaar tijdens zijn Zwitserlandreis, terwijl Rodolphe tijdens zijn eerste bezoek 22 was en tijdens zijn tweede 28.

⁶⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

⁶⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

⁶⁶ K. BAEDER, *La Suisse et les parties limitrophes de l'Italie, de la Savoie, huitième édition*, Koblenz, 1869, 150.

⁶⁷ Zie bijlage 6: map van Leukerbad en zijn omgeving.

gaan, die dus geen enkel gevaar vormde voor het gezelschap. Daarnaast vermeldde hij ook de drie tomben aan de voet van de berg, gewijd aan drie Britten die hier naar beneden waren gestort.⁶⁸ Tot slot noteerde Joseph ook het verhaal dat zijn gids hem vertelde over een vader en zijn jonge dochter die tijdens het oversteken van de rivier verdronken waren.⁶⁹

1.4. Liefde en herinnering als reismotivatie

Joseph Casier bekleedt een aparte positie binnen dit hoofdstuk: twee van zijn reizen stonden namelijk grotendeels in het teken van de relatie met zijn vrouw, Henriette Leirens. Zijn reis naar Nederland in 1879 was de eerste keer dat hij zijn vrouw en pasgeboren zoon alleen liet, na een jaar huwelijk. Hij ervoer deze zeilvakantie met enkele vrienden dan ook als een terugkeer naar zijn studententijd, zoals bleek uit de brieven die hij schreef aan Henriette. *‘Dois-je enfin t’ajouter qu’en aussi joyeuse compagnie je m’amuse à merveille: nous rions, nous chantons, nous fumons: cela me rappelle un peu ma vie de Louvain’*.⁷⁰ Toch bestempelde hij de relatie met zijn vrouw als de hoofdmotivatie voor de trip: het zou hen beiden goed doen om elkaar even niet te zien, zodat hun liefde des te intenser zou opvlammen bij zijn terugkeer: *‘Mais tout cela ne me fait pas oublier ma chère petite femme et mon bébé: bien souvent aujourd’hui ma pensée a volé vers Alost est je te suivais partout dans la maison et au jardin. Tu avais l’air triste ce matin, chère, quand je suis parti: je comprends aisément que tu avais de la peine à me voir quitter pour quelques temps, mais il faut être raisonnable, ma petite femme. Songe donc qu’on s’aime d’autant plus quant on a été quelque temps séparé et que tu me reverras avec d’autant plus de joie et de bonheur que j’aurai été plus longtemps absent. Bonsoir, chère femme, soigne bien notre cher enfant, embrasse-le pour moi: embrasse pour moi tous les chers habitants de la ferme et reçois pour toi les plus tendres baisers de ton Joseph’*.⁷¹ Joseph Casier trad in zijn brieven naar voren als een zeer verliefd, sentimenteel man. Tussen de beschrijvingen door van zijn belevenissen op reis reflecteerde hij over zijn pril

⁶⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

⁶⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

⁷⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 1.

⁷¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 1.

huwelijksleven, zoals blijkt uit volgende passage: *‘mais crois-le bien, ma chère: si tu m’aimes beaucoup, je t’aime aussi immensément. Tu es bien la femme que je rêvais de posséder un jour: tu es bonne, douce; tu as surtout un coeur d’or. Dieu m’a fait la grâce de te posséder: je ne l’en remercierai jamais assez. Laisse-moi seulement te demander une chose: c’est de continuer à me rendre aussi heureux que je l’ai été depuis notre mariage’*.⁷² De Nederland-reis was voor Joseph dus meer dan louter een teruggrijpen naar zijn studententijd, maar vooral een bevestiging van zijn liefde voor Henriette, die des te sterker opbloede in haar afwezigheid. Het was uiteraard ook mogelijk dat Joseph doelbewust dit beeld creëerde, zonder dat het overeenstemde met de volledige werkelijkheid. Mogelijk wou hij er gewoon even op uit met zijn vrienden (het ontsnappen aan het dagelijkse leven) maar durfde hij dit niet onder woorden brengen in de brieven aan zijn vrouw.

Josephs reis naar de Pyreneeën in 1886 stond ook in het teken van de relatie met zijn vrouw. Het betrof echter een volledig andere reis dan die van zeven jaar eerder: Joseph had juist zijn vrouw en zijn jongste zoontje Pierre verloren.⁷³ Henriette worstelde al langer met een zwakke gezondheid, en haar laatste zwangerschap vroeg te veel van haar uitgeputte lichaam. Ze beviel op 26 maart van een zoon, waarna ze tien dagen later overleed. De baby Pierre leefde nog enkele maanden, om op 22 augustus uiteindelijk zelf te overlijden.⁷⁴ De belangrijkste motivatie voor deze tocht was dan ook om in het reine te komen met dit verlies, om de dood van zijn gezinsleden te verwerken. Het viel Joseph zeer zwaar om deze reis te maken. Enerzijds omdat hij al enkele weken na het overlijden van zijn zoontje vertrok en anderzijds omdat het traject grotendeels overlapte met dat van zijn huwelijksreis acht jaar eerder.⁷⁵ Op heel wat plaatsen werd hij dan ook des te harder geconfronteerd met het verlies van zijn vrouw. Zo reflecteerde hij in Bagnères-de-Luchon, aan de voet van de Pyreneeën, over hoe alles veranderd was na acht jaar: *‘quels évènements en 8 ans! Je rêvais alors la joie, le bonheur: j’aimais ma chère femme: nous aspirions tous deux après le plaisir de vivre ensemble: Dieu ne l’a pas voulu et voilà qu’après 8 ans je me retrouve seul et privé de 2 de mes 4 enfants. La vie! Le bonheur! Qu’est-ce que*

⁷² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 4.

⁷³ S. MERTENS, *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994, 20.

⁷⁴ S. MERTENS, *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994, 20.

⁷⁵ S. MERTENS, *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994, 15.

tout cela? Faites, o mon Dieu, que je ne m'y attache pas et que je puisse bientôt rejoindre ma chère Henriette'.⁷⁶ Heel de reis lang schipperde Joseph tussen dit soort fatalistische gedachten en een beginnende acceptatie, vooral dankzij zijn geloof. Lourdes vormde in dat opzicht het hoogtepunt van de reis: in het bedevaartsoord voelde hij zich gesterkt door zijn geloof en ervoer hij de aanwezigheid van zijn vrouw. '*J'étais vivement heureux en revoyant la grotte où j'avais tant prié avec ma chère femme! J'ai confiance qu'elle se trouvait ce soir à mes côtés, priant pour moi et nos enfants et m'en portant a la patience!*'⁷⁷ Gedurende zijn verblijf in de stad legde hij zich volledig toe op allerlei religieuze praktijken: zo bezocht hij meerdere misvieringen per dag en keek hij naar de processies door de stad. Dit deed hij zowel om zijn gedachten te verzetten als om zijn verlies te verwerken. Hij vond het dan ook heel spijtig om Lourdes te verlaten: '*quel dommage qu'il faille si tôt quitter ces belles choses pour regarder la terre et ses tristes occupations*'.⁷⁸ Het is moeilijk om op basis van dit reisverslag te bepalen of de reis daadwerkelijk geholpen had in het verwerken van het overlijden van zijn vrouw en kind. Het verslag eindigde immers droogweg met de terugkeer naar Gent, gevolgd door een overzicht van de gemaakte kosten tijdens de reis. Volgens Sofie Mertens, die als meesterproef een biografie schreef over Joseph Casier, keerde hij effectief gezonder en emotioneel sterker terug uit de Pyreneeën.⁷⁹ Toch zou hij in zijn dagboeknotities nog vaak zinspelen op het verlies van zijn vrouw en de eenzaamheid die hij ervoer als alleenstaande vader. Hij overleefde zijn vrouw 39 jaar, maar zou nooit hertrouwen.⁸⁰

⁷⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

⁷⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

⁷⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

⁷⁹ S. MERTENS, *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994, 21.

⁸⁰ S. MERTENS, *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994, 22.

De reiziger had verschillende motieven om onbekende oorden op te zoeken. Het klassieke motief betrof het opdoen van kennis: het bestuderen van monumenten, stadsgezichten, musea en dergelijke meer. Dit werd aangevuld met moderne wetenschappelijke en industriële instellingen. Moderne reisgidsen stonden de negentiende-eeuwse reiziger bij in het bereiken van dit doel, wat de organisatie van de tochten aanzienlijk eenvoudiger maakte. Een andere motivatie betrof het breken met de dagelijkse sleur, het reizen als een proces tot volwassenwording. Een goed voorbeeld hiervan betreft de casus van Juliette Casier, wiens nonkel haar liet proeven van een mondainer bestaan dan haar ultramontaanse opvoeding haar voorspiegelde. Het merendeel van de reizigers zocht ook het avontuur op, wat voornamelijk resulteerde in bergvakanties in Zwitserland. In ieder bestudeerd reisverslag probeerde de auteur het avontuurlijke karakter van de Zwitserlandreis in de verf te zetten. Rodolphe Stroobant slaagde daar het beste in, wiens notities bulkten van de onbezonnen en gevaarlijke anekdotes. Joseph Casier vormde hierin zijn tegenpool, aangezien hij een grondigere voorbereiding aan de dag legde en vooral teerde op de anekdotes van anderen om het avontuurlijke karakter te benadrukken. Tot slot bekleden de twee reisverslagen van Joseph Casier een aparte positie binnen het opzet van dit hoofdstuk: ze belichtten allebei een andere fase in de relatie met zijn vrouw. Tijdens zijn eerste reis was hij een pasgetrouwde, dolverliefde jongeman, die de tocht zag als een relatietest. Uit het laatste reisverslag verscheen Joseph als een gebroken man, die juist zijn vrouw en kind had begraven en dit verlies probeerde te verwerken.

Ondanks de uiteenlopende motieven om naar het buitenland te trekken, waren de gekozen bestemmingen weinig origineel. De bestudeerde reizigers speelden in het algemeen op veilig: ze bezochten populaire toeristische locaties en bereidden hun reizen grondig voor aan de hand van reisgidsen. De reizen naar Zwitserland vormden in dat opzicht ook geen uitzondering: ook hier betrof het een populaire bestemming, maar leenden deze reizen zich makkelijker om zichzelf een avontuurlijk elan aan te meten. In dit hoofdstuk werden de motieven behandeld als aparte delen, maar uiteraard hadden de reizigers meerdere redenen om op reis te vertrekken.

2. De beleving van het reizen

In het hoofdstuk betreffende de beleving van het reizen komen drie elementen aan bod, die zich veelvuldig manifesteerden in de bronnen. Het gaat hier om gender, hygiëne en gastronomie. Gender had een grote impact op de negentiende-eeuwse reisbeleving, die helemaal anders verliep voor vrouwen dan voor mannen. In dit hoofdstuk wordt dan ook zowel het mannelijke als het vrouwelijke perspectief belicht. Het onderdeel hygiëne richt zich voornamelijk op twee aspecten. Een eerste onderwerp vormt de commentaar die de reizigers leverden op het gebrek aan hygiëne van een bepaalde plek, wat ze koppelden aan een bepaalde bevolkingsgroep, religie of nationaliteit. Daarnaast komt ook de netheid van het verblijf aan bod. Het hoofdstuk sluit af met een beschrijvend deel over de blik op de culinaire ervaringen van de reiziger.

2.1. Gender

Gedurende de negentiende eeuw was het burgerlijke gezinsideaal gemeengoed geworden. Dit resulteerde in een duidelijke afbakening tussen de seksen, waarbij de man als kostwinner fungeerde en de vrouw instond voor het huishouden. Een vrouw diende slechts twee rollen te vervullen: die van echtgenote en die van moeder. De biologie verankerde deze maatschappelijke opdeling ook wetenschappelijk, waarbij vrouwen door hun specifieke fysiologie alleen maar in staat waren om het huishouden te bestieren.⁸¹ In de reisverslagen was er ook een duidelijke afbakening tussen beide geslachten merkbaar, op basis van gender-gebonden activiteiten en maatschappelijke conventies. Een voorbeeld hiervan was hoe zowel Joseph als Rodolphe vertelden dat ze verkoeling opzochten door naakt te zwemmen in een rivier of zee, terwijl de vrouwelijke reizigers alleen maar konden klagen over de warmte en deze optie niet hadden. *‘Nous sautons aussitôt dans la chaloupe et nous ramons vers le banc le plus rapproché: nous nous déshabillons et dans un costume de paradis terrestre nous*

⁸¹ C. HALL, *White, male and middle class, Explorations in Feminism and History*, Oxford, 1992, 91.

prenons nos ébats dans une baie formée par ce banc'.⁸² Ook de biologische determinering van vrouwen als het zwakke geslacht kwam aan bod in de reisverslagen. Zo beschreef Léonie dat haar broer Paul eiste dat zij zou paardrijden tijdens een bepaalde wandeling in Zwitserland, terwijl hij de tocht te voet zou afleggen.⁸³ Hij vreesde dat ze anders te snel vermoeid zou raken.

2.1.1. De vrouwelijke reisbeleving

Uit de brieven die Léonie Stroobant aan haar zuster Marie-Virginie schreef, trad ze naar voor als een zelfbewuste, geëmancipeerde vrouw. Dit bleek in de eerste plaats uit haar reizen zelf: als vrouw was het in die periode niet evident om zo frequent te reizen. Bovendien trok ze naast populaire bestemmingen als Italië en Zwitserland ook naar Scandinavië en het Ottomaanse rijk. Tijdens die laatste twee reizen was ze dan ook vaak de enige vrouw in het gezelschap: '*Partout ici je suis la seule dame, cela m'amuse beaucoup*'.⁸⁴ Zo bleek ze ook de enige vrouw te zijn op de zestien uur durende boottocht van Patras naar Korfoe.⁸⁵ Als ongehuwde vrouw was het volgens de negentiende-eeuwse burgerlijke conventies onmogelijk om deze reizen alleen te maken: op elke excursie vergezelde één van haar broers haar, ofwel Paul ofwel Rodolphe Stroobant. Deze begeleiding was essentieel, vanuit de negentiende-eeuwse idee van de vrouw als een puur, maagdelijk wezen wiens seksuele en mentale onschuld diende beschermd te worden.⁸⁶ Zelfs als dertigjarige zou Léonie daarom nog ouderlijke toestemming nodig hebben om samen met haar broer naar Italië af te reizen.⁸⁷ Hoewel Léonie dus de kans kreeg om regelmatig te reizen, bleef ze hiervoor afhankelijk van mannelijke familieleden die haar wilden chaperonneren. Reizen was met andere woorden mogelijk, maar wel binnen de afbakeningen van haar burgerlijk-conventioneel milieu.

Toch was het als vrouw ook mogelijk om alleen te reizen, zij het onder bepaalde voorwaarden. Rijkdom was een eerste vereiste: het garandeerde een zekere

⁸² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 3.

⁸³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Suisse 1887, brief 10.

⁸⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Scandinavie 1888, brief 10.

⁸⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 15.

⁸⁶ B.G. SMITH, *Ladies of the Leisure Class*, Princeton, 1981, 11.

⁸⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Italie 1886, brief 1.

onafhankelijkheid en genereerde het kapitaal om de reis te financieren.⁸⁸ Toch was geld alleen niet voldoende om als vrouw er op uit te trekken. Zo speelde leeftijd een belangrijke rol: het was voor een oudere vrouw gemakkelijker om alleen te reizen, aangezien zij in een maatschappij gebaseerd op traditionele genderspecifieke rollen van minder belang was en daardoor meer vrijheid genoot.⁸⁹ Ook jongere vrouwen konden alleen reizen, en zelfs genderrollen uitdagen. Deze vrouwen profileerden zich expliciet als ontdekkers in dienst van de staat en het koloniale project. Door hun ambitie om de macht van het imperium te versterken, konden ze zichzelf meer vrijheid veroorloven.⁹⁰

Het verschil in gender toonde zich ook in de interesses die de reiziger aan de dag legde. Zo plaatste Léonie de focus op zaken die in de notities van de mannelijke reizigers niet aan bod kwamen. Ze analyseerde tijdens elke reis de klederdracht van de lokale bevolking en vergeleek deze met de toenmalig heersende mode in België. Een voorbeeld uit Genua: *‘nous voyons beaucoup de jolies femmes, surtout de jolis hommes. Les femmes sont cependant vite vieilles, du moins elles en ont l’air. Leur costume est aussi à la mode que le nôtre, mais la coiffure est différente. Elles ont toutes le mouchoir de dentelle noire sur la tête, et tourné autour du cou, attaché sur l’épaule au moyen d’un bijou ou de quelques fleurs gracieusement arrangées’*.⁹¹ Daarnaast beschreef ze uitvoerig het uiterlijk van mannen die ze knap vond, voornamelijk tijdens haar reis naar Istanboel: *‘les arméniens pour moi, me semblent être les plus beaux hommes, ils ont la figure longue, les traits réguliers, le front haut, les yeux un peu plus petits que ceux des turcs, mais ils ont une expression de franchise, de douceur et d’orgueil, de grandeur qui leur va si bien. Les cheveux abondants et noirs, généralement un peu longs et légèrement bouclés, un beau nez, le tout forme une figure tout à fait irréprochable. Beaucoup ici sont marins, ce qui fait qu’ils sont doués d’une force herculéenne, ils sont bien faits et hâlés par le soleil, en un mot, ce sont des hommes splendides, des hommes tels que la nature les a faits, il n’y a eu aucune rouerie, ils sont simples, c’est ce que ajoute encore à leur beauté*

88 L. GODSOE, ‘Exploring their Boundaries: Gender and Citizenship in Women’s Travel Writing, 1880-1914’, *Proceedings of the Western Society for French History*, 37 (2009), 228.

89 H. SCHUTTE WATT, ‘Ida Pfeiffer: A Nineteenth-Century Woman Travel Writer’, *The German Quarterly*, 64, (1991), 341.

90 L. GODSOE, ‘Exploring their Boundaries: Gender and Citizenship in Women’s Travel Writing, 1880-1914’, *Proceedings of the Western Society for French History*, 37 (2009), 230.

91 LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 1.

masculine une qualité de plus'.⁹² Juliette Casier noteerde zulke beschrijvingen amper: in al haar reisverslagen waren er slechts drie opmerkingen terug te vinden over de kledij of het uiterlijk van anderen. Hierbij ging het uitsluitend om licht spottende opmerkingen over extravagante bezoekers aan de kuuroorden waar zij ook verbleef: *'la toilette allemande a elle seule nous amuserait toute une journée; ajoutez a cela des types impossibles d'étrangers, des personnes de quatre-vingts ans se pavanant en robe bleue pâle et cherchant en vain des admirateurs! Que tu aurais ri, chérie, si tu avais pu voir tout ce monde la'*⁹³

Een opvallende vaststelling betrof dat in de reisverslagen van de mannelijke reizigers er geen gelijkaardige beschrijvingen voorkwamen van knappe vrouwen. Zeker in het geval van Rodolphe leek dit uitzonderlijk, aangezien hij tijdens de bestudeerde reizen een jonge vrijgezel was, die rondreisde met een studentikoos, mannelijk gezelschap. Voor Joseph Casier was deze afwezige aandacht voor het andere geslacht minder verwonderlijk: zoals bleek uit het vorige deel stonden twee van zijn reizen volledig in het teken van de relatie met zijn vrouw. Alleen in zijn reis naar Zwitserland had dit een plaats, aangezien hij toen een jonge vrijgezel van 21 jaar was.

Tijdens haar reis naar Istanboel liet Léonie zich regelmatig verontwaardigd uit over de behandeling en de positie van de Turkse vrouw. Ze hekelde de passieve rol die deze vrouwen kregen opgelegd: ze dienden alleen maar voor de opvoeding van de kinderen. *'Pas une femme dans ces boutiques, la femme reste cachée, inactive, paresseuse. Elle soigne à peine ses enfants qui sont dans la rue et croisent dans l'ordure et dans une ignorance crasse'*.⁹⁴ Deze verontwaardiging suggereert een moderne visie op de rechten van de vrouw. Léonie nam geen uitgesproken politieke standpunten in, maar liet wel blijken dat voor haar een moderne vrouw over de nodige vrijheid diende te beschikken, die de Turkse vrouw duidelijk nog ontbeerde. Ook het huwelijk zag zij als een relatie tussen gelijken, iets wat ze niet terugvond in de Turkse samenleving: *'Le mariage turc est une singulière cérémonie, le mari prend sa femme par la main lui montre la maison et à la porte de son appartement lui donne un soufflet et l'enferme dans sa chambre afin de lui prouver qu'elle est désormais sa*

⁹² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 11.

⁹³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1: JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 7: Rijnland.

⁹⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 7.

prisonnière et que lui est le maître absolu! Ce n'est pas amusant comme tu le vois d'être la femme d'un turc, elles sont esclaves et ne peuvent plus jamais sortir sans être voilées, elles ne peuvent jamais sans nécessité adresser la parole à un homme en rue ou dans une boutique. Ce sont encore des sauvages ces gens là'.⁹⁵ De achtergestelde behandeling van de vrouw was voor haar een duidelijk teken dat de hele Turkse cultuur nog achtergesteld was. Léonie profileerde zich als een moderne, geëmancipeerde vrouw, met een uitgesproken mening over de vrouwelijke positie in de maatschappij. Toch ervoer ze ook de beperkingen die haar geslacht met zich meebrachten.

2.1.2. De mannelijke reisbeleving

Uit de reisverslagen van Joseph Casier en Rodolphe Stroobant kwam een specifiek beeld van mannelijkheid naar voor, gekenmerkt door een studentikoos karakter. Beide mannen zouden dit ook expliciet zo benoemen: Joseph omschreef zijn zeilvakantie in Nederland als een terugkeer naar zijn Leuvense studententijd en Rodolphe vergeleek zichzelf met een student uit Heidelberg. *'Et puis, n'est-ce pas une ville d'étudiants? Si vous saviez avec quel plaisir j'ai vidé le soir trois immenses choppes de Bavière pendant qu'une étudiant d'Heidelberg avait porté peut-être les mêmes choppes à la bouche! Nous tombons généralement bien'.⁹⁶* Het studentikoze karakter steunde op een aantal terugkerende elementen. Een eerste punt betrof de expliciete beschrijving van de consumptie van alcohol, waarbij vooral het overvloedig drinken van bier werd geprofileerd als een mannelijke activiteit: *'un verre y passe immédiatement suivi d'un deuxième, ce qui est naturel si le premier a été bon'.⁹⁷* Dit element trad niet enkel naar voor in de reisverslagen van de mannen zelf, maar ook Léonie Stroobant maakte hier melding van. Ze bezocht tijdens haar passage door München enkele *Kellers*, waar het bier in glazen van één liter werd geschonken, wat ze enorm veel vond. Ze sprak dan ook haar bewondering uit over haar broer en schoonbroer, die beweerden dat ze er vlot drie na elkaar hadden opgedronken.⁹⁸ Hierbij aansluitend percipieerde de

⁹⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 12.

⁹⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Allemagne 1880.

⁹⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Suisse 1881.

⁹⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 2.

maatschappij roken ook als een mannelijke activiteit. De bestudeerde mannen maakten regelmatig melding over het roken van een pijp, terwijl dit in de geschriften van de vrouwen volledig afwezig was. Bovendien was het een sociale activiteit: ze rookten nooit alleen. Joseph rookte samen met zijn vrienden op de achtersteven van de zeilboot, terwijl Rodolphe verboederde onder het roken van een pijp met een groep Duitsers tijdens het schuilen in een berghut.⁹⁹

Sportieve activiteiten vormden een tweede element in de vormgeving van de mannelijke identiteit. Ook hier zijn vooral de reizen naar Zwitserland representatief, met hun focus op actieve wandelingen in de bergen. Dit soort activiteiten werd in de reisverslagen voornamelijk mannelijk ingekleurd. Zo maakte Rodolphe samen met zijn vrienden een stevige wandeling in de heuvels rond Trier en wees hij op het contrast met de oudere dames op het terras van een café, die zich te goed deden aan patisserie.¹⁰⁰ Op deze manier maakte hij een opdeling tussen de passieve, oudere vrouwen en de jonge, actieve studenten. De sportieve, mannelijke interesse trad ook op de voorgrond tijdens de zeilvakantie van Joseph Casier. Net zoals hij tijdens zijn Zwitserlandreis het avontuurlijke karakter sterker in de verf zette, zou hij hier zichzelf overdreven profileren als een sportman. *‘Beaucoup de monde était au débarcadère pour nous voir. Sans doute que nos costumes de membres du Sailing Club attireraient les regards! Nous avons franchement un air assez marin, avec nos costumes bleus, nos casquettes d’uniforme et surtout nos figures brûlées par le soleil’.*¹⁰¹ Zoals bleek uit dit citaat wilde hij zich voornamelijk presenteren als een sportieve zeiler. Dit betrof echter uiterlijke schijn: hun zeiljacht beschikte over voldoende personeel, waardoor het reisgezelschap zelf bitter weinig diende uit te voeren. Zelfs het besturen van de boot werd uitbesteed: ze huurden voor het moeilijkste deel van de tocht, van Dordrecht naar Rotterdam, een extra stuurman in.¹⁰²

Een derde element kwam alleen voor in de geschriften van Rodolphe, maar paste toch binnen de omkadering van studentikoos gedrag, namelijk provocatie en het opzoeken van conflicten. Zo ontmoette hij in Darmstadt enkele Vlamingen, die hij allerlei beledigingen naar hun hoofd slingerde: *‘le soir même de notre arrivée,*

⁹⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse*, 1881. En: LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, *Reis naar Nederland 1879*, brief 3.

¹⁰⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁰¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, *Reis naar Nederland 1879*.

¹⁰² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, *Reis naar Nederland 1879*, brief 3.

*quoique harassés, nous faisons une promenade en ville à la recherche d'un bon café. Sur notre route nous rencontrons des flamands qui discutent paisiblement. Jugez de notre étonnement. Et dire que nous nous en courrons comme si nous avions vu le diable. Il faut avouer que nous leur avons crié à tue-tête, zatte C... leve de jongens van de dikke pomp... etc'.*¹⁰³ Ook tijdens zijn eerste reis naar Zwitserland in 1881 kwam hij in conflict met anderen: *'rien de bien remarquable, sinon deux individus de mauvaise mine qui se plantèrent devant nous d'une façon provocante. Nos cannes ferrées résonnèrent sur le pavé ce qui leur fit supposer que nous n'étions pas tout à fait sans armes. N'était-ce peut-être pas nous, qu'en honnêtes bourgeois ils prenaient pour des brigands avec nos terribles 'Trois-François' sur l'oreille'.*¹⁰⁴ Deze confrontaties draaiden uiteindelijk op niets uit, maar uit het feit dat hij dit soort anekdotes toevoegde aan zijn reisverslag, bleek dat hij dit normaal gedrag vond voor een man van zijn leeftijd.

Tot slot toonden Joseph en Rodolphe hun positie in de maatschappij door zich te portretteren als studenten. Verder studeren was alleen maar weggelegd voor een beperkte laag van de bevolking. Een profilering als student impliceerde dan ook dat je tot de elite behoorde.¹⁰⁵ De Nederlandse historicus Peter van Zonneveld bevestigde dit beeld van de student in zijn boek *De Romantische Club*, over het Leidse studentenleven in de negentiende eeuw.¹⁰⁶ Hij stelde dat de student een zekere 'onmaatschappelijkheid' was toegestaan, die zich vertaalde in de hierboven beschreven levensstijl.¹⁰⁷

¹⁰³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁰⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

¹⁰⁵ P. R. DESLANDES, *Oxbridge Men: British Masculinity and the Undergraduate Experience, 1850-1920*, Bloomington, 2005, 18.

¹⁰⁶ P. VAN ZONNEVELD, *De Romantische Club, Leidse student-auteurs 1830-1840*, Leiden, 1993, 18.

¹⁰⁷ P. VAN ZONNEVELD, *De Romantische Club, Leidse student-auteurs 1830-1840*, Leiden, 1993, 14.

2.2. Hygiëne

2.2.1. De vuilheid van de stad

De bestudeerde reizigers spraken zich regelmatig negatief uit over het gebrek aan hygiëne in een bepaalde stad of wijk. De oorzaak hiervoor plaatsten ze bij een bepaalde bevolkingsgroep, religie of nationaliteit. De logica achter deze redenering steunde op twee principes, namelijk ‘*othering*’ en veralgemenisering. In het geval van ‘*othering*’ stelde de reiziger als een welstellend burger een kloof vast tussen zijn standaarden betreffende hygiëne en die van het gastland. Dit verschil in standaard duidde de reiziger door het te linken aan een welbepaalde groep waar hij zelf niet toe behoorde.¹⁰⁸ Het element van veralgemenisering speelde hier ook mee, zoals Jonathan Culler belichtte in zijn hoofdstuk *Semiotics of Tourism*. Hierin stelde hij dat de toerist de neiging had om een land of bevolkingsgroep te herleiden tot enkele algemene kenmerken die hij dan ook doelbewust projecteerde als een extra laag op de werkelijkheid.¹⁰⁹

In de reisverslagen van de reizigers werden er naar uiteenlopende groepen een beschuldigende vinger uitgestoken om het gebrek aan hygiëne te duiden. Zo noteerden alle reizigers de associatie tussen de vuilheid van een bepaalde buurt met de armoede van zijn inwoners. Een voorbeeld hiervan betrof Léonies beschrijving van het platteland tussen Splugen en Bellinzona in het zuiden van Zwitserland: ze omschreef de authentieke dorpjes als een verzameling van vuile hutten, in sterk contrast met de luxueuze kuuroorden, die ze ‘*tout arrangé avec goût et un certain luxe*’ vond.¹¹⁰ Dit was frappant, aangezien ze zich hier minachtend uitliet over het authentieke platteland, terwijl ze de artificiële kuuroorden ophemelde, die zich volledig instelden op de toerist. Dit vormt een mooie illustratie van de dualiteit tussen de romantische reiziger en de toerist, waar het derde hoofdstuk dieper op ingaat. De associatie tussen armoede en vuilheid werd haast als vanzelfsprekend beschouwd, zoals bleek uit volgende beschrijving van Joseph: ‘*Nous courons entendre la messe à la vieille église Sainte Croix, située dans le sale et populaire quartier Saint Jean*’.¹¹¹

¹⁰⁸ D. SEED, ‘Nineteenth-Century Travel Writing: An Introduction’, *The Yearbook of English Studies*, 34 (2004), 1.

¹⁰⁹ J. CULLER, *Framing the Sign: Criticism and its Institutions*, Oxford, 1988, 155.

¹¹⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 4.

¹¹¹ Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, *Voyage aux Pyrénées en septembre 1886*.

Naast de koppeling aan armoede werd de vuilheid van een bepaalde stad soms ook gelinkt aan een bepaalde nationaliteit, zoals Léonies beschrijving van de Turkse stad Adrianopol¹¹² aantoon: *‘quel mouvement, quel tumulte, quel remue-ménage. Les gens, hommes, femmes, enfants, chiens, chats, boeufs, buffles, chevaux, poulets tout grouille là dans des rues impossibles à décrire, dans des taudis inimaginables, vendant, criant, hurlant et s’adonnant à tous les métiers possibles. C’est inouï, non, jamais, jamais on ne pourrait décrire, une ville turque, car elle est turque dans toute l’acceptation du mot. Turque, oui, c’est à dire, sale, les rues étroites sans trottoirs, mal pavées, les rues remplies de chiens que ne se gênent pas, au contraire, le passant le dérange volontiers pour le laisser dormir ou aller ses petits’*.¹¹³ Haar beschrijving van de stad Sofia lag in dezelfde lijn: *‘Sofia me paraît une ville triste, sale, enfin, a le caractère des villes turques, car nous sommes bien près de ce grand pays’*!¹¹⁴ Een stad was voor haar dus typisch Turks als het er chaotisch, druk en vuil bijlag. Ook Italiaanse steden dichtte Léonie een heel eigen karakter toe, waarbij ze een dualiteit constateerde tussen de prachtige architectuur en monumenten, die ze tegenover de vuilheid van de straten plaatste. Het beste voorbeeld hiervan betrof haar beschrijving van Napels: *‘Oh! Naples, Naples! C’est si beau, si sublime, si divinement beau. Nous sommes ravis! Nous regrettons d’être restés à Rome, ici, il fait tout plus beau’*!¹¹⁵ Na haar eerste lovende woorden vervolgde ze met een veel kritischere analyse: *‘Quelle saleté dans les rues, dans les maisons. C’est horrible, je me détourne avec dégoût bien souvent et puis quelles odeurs, grand Dieu, quelle peste. Les rues sales et étroites, encombrement de voitures, charrettes, omnibus, chariots attelés d’ânes, de boeufs, de mulets, etc’*.¹¹⁶ Rodolphe ging nog verder en stelde dat de warme temperatuur van een regio een invloed had op de vuilheid van zijn inwoners: *‘les maisons respirent déjà la malpropreté, signe certain qu’on approche des régions plus chaudes’*.¹¹⁷

¹¹² Het huidige Edirne, gelegen in Europees Turkije, nabij Bulgarije en Griekenland.

¹¹³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889, brief 7.

¹¹⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889, brief 7.

¹¹⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 7.

¹¹⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 7.

¹¹⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

Een andere frappante associatie die de reizigers maakten, was die tussen vuilheid en geloof. Zo werd de Joodse wijk stevast omschreven als de smerigste buurt van de stad. Toch was dit een buurt die de reizigers gemoedwillig opzochten: Rodolphe ging in de restanten van het ghetto van Frankfurt op zoek naar het woonhuis van de familie Rothschild, terwijl Joseph doelbewust door het ghetto van Amsterdam passeerde om juist met deze vuiligheid geconfronteerd te worden.¹¹⁸ *‘Nous avons ensuite pris une voiture pour nous faire conduire au quartier Juif dont la malpropreté contraste avec la propreté du reste de la ville’.*¹¹⁹ Léonie was dan weer vooral zeer kritisch voor de Istanboelse wijk Eyup, waar volgens haar de fanatiekste moslims woonden: *‘jamais je n’ai vu quartier plus singulier, plus sale, plus bizarre’.*¹²⁰ Ze stelde dat alleen een zeer bekwame schilder de wijk deftig in beeld zou kunnen brengen, omdat een gewone beschrijving zinloos was. Na Eyup wandelde ze door de Joodse wijk, die nog smeriger was.¹²¹ De reiziger passeerde bewust door zulke buurten wegens het exotisch karakter en de verre afstand van de eigen leefwereld. Een buurt met een religieuze minderheid aandoen was spannend, aangezien de inwoners een afwijkende cultuur hadden en de wijk vaak geïsoleerd was van de rest van de stad. De smerigheid van de wijk werd dan ook als afstotend ervaren, maar was tegelijk ook een symbool van de andersheid van de buurt.¹²² De Canadese antropologe Barbara Kirshenblatt-Gimblett stelt dat toeristen normaal dingen bezoeken die geassocieerd worden met macht, zoals musea en paleizen: symbolen van een succesvolle natie. Het bezoeken van achtergestelde buurten en ghetto’s gebeurt juist wegens het gebrek aan macht dat daar heerst.¹²³

¹¹⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Allemagne 1880. En: LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 5.

¹¹⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 5.

¹²⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 11.

¹²¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 11.

¹²² D. KRAMER en R. LUTZ, red., *Tourismus-Kultur Kultur-Tourismus*, hoofdstuk Slum als Sehenswürdigkeit, “Negative Sightseeing” im Städtetourismus Hamburg, 1993, 48.

¹²³ B. KIRSHENBLATT-GIMBLETT, ‘Authenticity and Authority in the Representation of Culture: The Poetics and Politics of Tourist Production’, In: I.M. GREVERUS, K. KOSTLIN, H. SCHILLING (red.), *Kulturkontakt-Kulturkonflikt. Zur Erfahrung des Fremden*, Frankfurt, 1988, 64.

2.2.2. De properheid van het verblijf

Een volgend aspect waar de reizigers zich op toespitsten, betrof de kwaliteit van hun verblijfplaats. Conform hun status en welstand verbleven ze voornamelijk in de beste hotels van de stad, gekenmerkt door properheid en luxe. Wanneer dit type hotel volzet was en de reiziger diende uit te wijken naar andere verblijfplaatsen, bleek hoezeer hij belang hechtte aan een degelijke hygiëne. Vooral de vrouwelijke reizigers schreven bijzonder veel over de kwaliteit van hun kamer. Zo moest het reisgezelschap van Juliette Casier in een goedkope herberg de nacht doorbrengen, toen het *Hotel des Bains* in Chaudfontaine was volgeboekt. Uit angst voor allerlei ongedierte strooide haar reisgezellin kwistig met insecticide in alle bedden. Juliette omschreef het als de vreselijkste nacht uit haar leven.¹²⁴ Ook Léonie weidde regelmatig uit over de kamers waarin ze verbleef. Zo gaf ze een volledige omschrijving van haar kamer in het hotel in het Noorse Sorum, om de eenvoud en het gebrek aan comfort aan te tonen: *'j'ai 2 fenêtres devant l'une d'elle est attaché un vieux morceau de coton rouge et blanc, 2 tables, c'est-à-dire une planche sur 4 pieds droits, une troisième avec une espèce de bassin, un pot sans aude, 2 chaises en bois dans le genre de celles que l'on met au jardin, mais peinte en vert, un tout petit lit et surtout étroit avec un matelas de Zoster et un coussin en plumes. Un petit miroir pendu à la fenêtre, mais rien, rien de plus, oui, une bougie et une boîte d'allumettes. Tout est propre, c'est déjà quelque chose, puis c'est encore grâce à l'obligeance de notre cocher que nous avons ces chambres, il est arrivé avant les autres voyageurs, car sans cela, les dames vont toutes dans une seule chambre, les messieurs dans une autre. Cela ne me souriait pas du tout'*.¹²⁵

De aandacht die de reiziger in zijn geschriften aan hygiëne besteedde, kan dus gezien worden als een bevestiging van zijn status: vuilheid linkte hij aan een groep waar hij zichzelf niet toe rekende en hij klaagde pas over het gebrek aan properheid van zijn verblijfplaats wanneer hij niet kon overnachten in zijn gebruikelijk luxehotel.

¹²⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1: JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 5.

¹²⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Scandinavie 1888, brief 6.

2.3. Gastronomie

Een laatste aspect binnen het onderdeel van de reisbeleving betrof de aandacht die de reizigers besteedden aan lokale gerechten en dranken die ze nuttigden. Via dit soort beschrijvingen is het mogelijk om een beeld te vormen van de regionale keuken per bezochte bestemming en de cultuurverschillen die hier aan verbonden zijn. Wetenschappers zijn het er al lang over eens dat zulke verschillen in voedselbereiding, eetgewoontes, etc. een cruciaal element zijn waarrond culturen en groepen zichzelf consolideren.¹²⁶ Helaas gaven de bestudeerde reizigers weinig details in hun notities betreffende hun voedselconsumptie. Ze beschreven wat ze aten, maar gaven geen extra informatie over de bereiding of culturele verschillen zoals de tafelschikking of een andere manier van eten.

Vooraf Léonie Stroobant gaf tijdens elke reis haar mening over de plaatselijke keuken. Zo vond ze de Italiaanse keuken maar niets en ze was dan ook blij toen ze op de terugweg halt hielden in Zwitserland om te eten: *‘et après un excellent, peut-être notre premier bon diner’*.¹²⁷ Tijdens haar rondrit door Scandinavië was ze lovend over de lokale gerechten, waarbij ze vooral de kwaliteit van de verse vis roemde. Het enige dat ze niet naar binnen kreeg was het brood: *‘le pain, Smör brood est détestable, on y met de l’anis ou Schüminette, détestable enfin’*.¹²⁸ Ze noteerde ook de samenstelling van een typische Scandinavische maaltijd: *‘Saumon sauce hollandaise, pommes de terre, haché de veau ou de boeuf avec des pois et pommes de terre. Puis le dessert: framboises sauvages cuites avec du miel et on les mange avec du sucre et de la crème de lait puis des fraises de bois cuites dans du chocolat et sauce à la crème de lait. Oh! Pour cela, délicieux’*.¹²⁹ In Turkije deed ze hetzelfde, om zo de culinaire Turkse tradities in kaart te brengen: *‘Après le diner à la turque: Potage point-mouton panné et rama, légume exécration, poulet rôti, pommes de terre frites, Pilaff détestable, c’est du riz sauté à la graisse d’oie, étuvé avec du safran, de l’ail, du miel, du piment et des tomates. Avis aux amateurs, puis, comme dessert de la pastèque délicieuse, pêches et*

¹²⁶ S. DALY, R.G. FORMAN, ‘Introduction: Cooking Culture: Situating Food and Drink in the Nineteenth Century’, *Victorian Literature and Culture*, 36 (2008), 363.

¹²⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 14.

¹²⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888, brief 2.

¹²⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888, brief 6.

raisins blancs exquis. Café à la turque pas bon les premières fois mais on se fait assez vite à ce goût. Il est fait avec du café réduit en poudre impalpable, mélangé au sucre blanc en poudre puis mis dans une petite bouilloire avec de l'eau chaude ou vous sert mare et café le tout dans une tasse grande comme un verre à liqueur'.¹³⁰ Naast deze beschrijving van de Turkse koffie viel het haar ook op dat de Turken permanent water dronken: elk plein bevatte een waterfontein waar mensen zich konden laven: *'Et chaque détours de la route, une fontaine, ou ne boit jamais ici que de l'eau, toujours de l'eau! Pauvres Belges'*.¹³¹

Dit hoofdstuk probeerde een inzicht te bieden in hoe de negentiende-eeuwse reiziger zijn reizen beleefde. Gender vormde in dat opzicht een bepalende factor voor de reisbeleving, waarbij de manier van reizen gedetermineerd werd door de biologische en maatschappelijke constructie van het geslacht van de reiziger. De positie van de vrouw bleef ondergeschikt aan die van de man, waardoor haar bewegingsvrijheid op reis ook minder groot was. Daarnaast weerspiegelden de bronnen gendergebonden interesses en activiteiten. De negentiende-eeuwse reiziger hechtte ook veel belang aan netheid, of het nu de stad of zijn kamer betrof. Dit werkte statusbevestigend: de oorzaak van de vuilheid van een stad plaatste hij bij een groep waar hij zelf niet toe behoorde. Daarnaast klaagde hij pas over een onhygiënische kamer als hij niet kon verblijven in een van de deftige etablissementen waar hij normaal de voorkeur aan gaf. De reiziger bevond zich als het ware in een luchtbel: hij toonde enige interesse in andere landen en culturen, maar wou dit vooral aanschouwen vanuit zijn vertrouwde comfort en context. Hij stond als het ware een passieve benadering van de Ander voor. Het hoofdstuk eindigde met een korte bespreking van de culinaire ervaringen van de reiziger. Dit werd toegevoegd aangezien het veelvuldig voorkwam in de bronnen en op die manier iets vertelde over de nationale keuken van de bezochte landen.

¹³⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 7.

¹³¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 12.

3. De romantische toerist

Het gebruik van het begrip ‘romantische toerist’ houdt een contradictie in. De echte romanticus verfoeide namelijk alles wat met toerisme te maken had, en wilde zich vooral profileren als een zelfbewuste, individuele reiziger. Susan Sontag ging zelfs verder en stelde dat de romantische identiteit volledig was opgebouwd rond dit beeld van de ideale reiziger. Volgens haar was de romanticus iemand die steeds op zoek was, iemand die zich verbonden voelde met een plaats die niet meer bestond. Concreet betekende dit dat de romanticus een authentieke manier van reizen voorstond, waarbij hij traag en bewust zijn bestemming wou doorgronden.¹³² Dit resulteerde in een aantal kenmerken van de romantische reis: de romanticus verplaatste zich per voorkeur te voet, om op die manier de meest authentieke reisbeleving na te streven. Daarnaast had hij een afkeer van alle technologische vernieuwingen die de Industriële Revolutie met zich had meegebracht, zoals de aanleg van spoorwegen. Ook reisondernemingen zoals die van Thomas Cook waren een doorn in het oog van de romanticus, omdat zij voor een toename van toeristen zorgden doorheen heel Europa. Zowel de spoorwegen als de nieuwe groepen van reizigers verdierven het authentieke en ware karakter van het reizen.¹³³ Toch zou deze moderne manier van reizen vanaf het midden van de negentiende eeuw gemeengoed worden: de reiziger veranderde in een passagier, van een producent van reizen naar een consument ervan, die het beschouwde als koopwaar.¹³⁴

De families Stroobant en Casier namen ook deel aan deze moderne en comfortabele manier van reizen, maar behielden wel hun romantische blik waarmee ze de reis aanschouwden. Dit resulteerde in lyrische beschrijvingen van pittoreske vergezichten vanuit het eerste-klassecompartiment van een Duitse trein, tot anekdotes over de natuurkracht van een Zwitserse waterval, neergepend in het aanpalende luxehotel. In dit hoofdstuk vormt de spanning tussen het toeristisch reizen en een romantische zienswijze dan ook de rode draad. Het onderzoek bracht drie aspecten

¹³² J. ELSNER en J.P. RUBIES (ed.), *Voyages and Visions. Towards a Cultural History of Travel*, Londen, 1999, 4.

¹³³ J. VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 24.

¹³⁴ W. MACKINTOSH, ‘Ticketed Through, The Commodification of Travel in the Nineteenth Century’, *Journal of the Early Republic*, 32 (2012), 66.

voor het voetlicht, namelijk de historisch-melancholische blik, de blik op het pittoreske landschap en de beleving van het landschap.

3.1. De historisch-melancholische blik

De romanticus plaatste zich in oppositie tot de moderne, negentiende-eeuwse wereld, gedomineerd door industrie en veranderende maatschappelijke verhoudingen. Zijn onvrede vertaalde zich in een uitgesproken hang naar het verleden, waar hij de rust, stabiliteit en tradities vond die in zijn ogen de eigen periode ontbeerden. Toch beseftte hij ook dat er een onoverbrugbare kloof gaapte tussen zijn eigen heden en het verleden. Wanneer hij op reis dan geconfronteerd werd met restanten van het verleden, zou hij dit koppelen aan noties als melancholie, dood en verval.¹³⁵ In de gehanteerde reisverslagen kwam dit sentiment ook sterk naar boven, waarbij verschillende historische periodes als uitgangspunt dienden.

3.1.1. Een verloren antieke wereld

De fascinatie voor de klassieke oudheid tijdens het reizen was geen nieuw gegeven. Zo vertrokken jonge Britse aristocraten vanaf het midden van de zestiende eeuw op hun *Grand Tour*, een educatieve rondreis doorheen Europa en met name Italië, om er kennis te maken met de sporen van antieke beschavingen.¹³⁶ De romantische toerist bekeek deze restanten echter met een andere blik, waarbij hij de nadruk vooral plaatste op de verloren wereld die ze evoceerden en de emoties die ze daardoor opriepen.

De reizen van Léonie Stroobant in het Middellandse Zeegebied, zoals haar bezoek aan Italië in 1886 en haar reis naar Griekenland in 1888, voorzien een mooie illustratie van dit romantische sentiment. Zo bezocht ze in Rome meerdere keren de Capitolijnse musea, aangezien de collectie voor haar een wereld opriep die ze zich amper kon inbeelden. Hetzelfde gevoel ervoer ze tijdens haar bezoek aan het Forum Romanum en het Colosseum, waarbij ze de nadruk legde op de breuk met het antieke

¹³⁵ R. BUCKTON-TUCKER, 'Romanticism and the Philosophy of Travel', *International Journal of Arts and Sciences*, 3 (2010), 258.

¹³⁶ J. VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 11.

verleden die de ruïnes voor haar opriepen.¹³⁷ Het romantische sentiment trad op de voorgrond toen ze de ruïnes van Pompeï bezichtigde: *'je me promène dans les ruines d'une ville si riche, si belle a son époque, cela vous rend mélancolique et on ne cesse de penser aux choses les plus tristes'*.¹³⁸ Hier werd ook de spanning tussen het romantische en het toeristische duidelijk: zo zou ze geen bezoek brengen aan de nabijgelegen ruïnes van Herculaneum, aangezien ze maar een beperkt tijdsbestek had en de reisgids de restanten als minder indrukwekkend omschreef.¹³⁹ De romantische blik moest als het ware worden ingepast binnen het beperkte tijdschema van de toerist, die alleen wilde zien wat echt de moeite was.

Tijdens een volgende reis deed Léonie Athene aan, de bakermat van de klassieke oudheid. Ook hier was ze sterk onder de indruk van de antieke resten, die ze in contrast plaatste met latere periodes en met het moderne Athene: *'L'impression que j'ai éprouvée en voyant les antiquités d'Athènes a été très profonde, des monuments d'une incomparable beauté qui parlent depuis des siècles avant J.C. se dressent encore debout plein de majesté et de grâce de l'art le plus pur au sommet de l'acropole d'où l'on a une vue admirable mais des plus tranchantes sur la ville moderne d'Athènes où rien ne fixe l'attention ni de l'Athènes Byzantine dont il ne reste que 2 vieilles églises misérables; du temps des turcs deux méchantes petites mosquées qui ne valent pas la peine d'être visitées, enfin l'actuelle Athènes avec ses grandes maisons, les rues droites et stupides, les promenades, son palais bien simple construit en style grec, tout de même on l'oublie vite, quand on a devant soi tous les souvenirs anciens'*.¹⁴⁰ Tijdens haar verblijf in de Griekse hoofdstad werd Léonie regelmatig geconfronteerd met die breuk tussen het heden en het verleden, waarbij ze de antieke ruïnes aanschouwde in een sterk gewijzigd landschap. Dit bleek ook wanneer ze op daguitstap ging naar Eleusis, een stadje met antieke wortels op achttien kilometer van Athene: *'La voie sacrée que nous suivons toujours est la même trace de celle qui existait avant J.C. quant aux monuments, aux cimetières qui la bordait, rien*

¹³⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 1.

¹³⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 10.

¹³⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 10.

¹⁴⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889, brief 14.

ne les vit plus'.¹⁴¹ In Eleusis vond ze het zelfs onmogelijk om een beeld te vormen over hoe het er vroeger uitzag, aangezien er opgravingen plaatsvonden die de hele site hadden herleid tot een chaotische hoop stenen.¹⁴² Haar laatste beschrijving van Athene vatte de dualiteit van de romantische reiziger mooi samen: '*Nous avons vu la nouvelle ville, toutes fort jolies constructions et aucune ne prend un autre style que le style grec, simple et sévère. C'est très coquet, au moins ces gens donnent à leurs villes un aspect artistique. Le vieil Athènes qui se compose de mesures sales et misérables, de rues qui sont d'infectes ruelles où s'étalent les boutiques de tous objets pour paysans et villageois, m'intéresse beaucoup plus que le nouvel Athènes avec ses grandes, larges et droites rues, où l'on a pas un moment l'illusion de se trouver dans une ville dont on parlait depuis des siècles avant J.C.*'¹⁴³ Ondanks het vuil en het verval verkoos ze het oude stadscentrum boven het nieuwe, aangezien ze hier tenminste de idee kreeg dat ze zich in een eeuwenoude stad bevond. Opvallend is wel dat ze hier een volledig tegenovergesteld standpunt innam dan tijdens haar Italië-reis. Toen walgde ze in Rome van de nauwe, vuile straten en was ze juist gecharmeerd door de nieuwe stad rondom de *Via Nazionale* en de *Via del Corso*.¹⁴⁴

Haar broer Rodolphe stootte tijdens zijn reis doorheen Duitsland ook op sporen van de klassieke oudheid, maar in zijn beschrijvingen legde hij sterker de nadruk op het concept 'authenticiteit'. Zo omschreef hij Trier als een antieke stad die jammer genoeg nog steeds haar antieke karakter wilde recyclen, zonder succes. De authentieke ruïnes zelf, zoals het badhuis en de Porta Nigra, vond hij dan weer wel '*excessivement pittoresques*'.¹⁴⁵ Ook speelde bij Rodolphe de frustratie van de romantische reiziger, die bepaalde locaties hun charme zag verliezen door de onwetende toerist. Dit bleek bijvoorbeeld uit zijn bezoek aan Baden-Baden: '*Je n'insisterai pas davantage sur son histoire, ce ne sont pas les souvenirs historiques qu'on va chercher à Baden-Baden, et il suffit d'y passer quelques heures au milieu de la population élégante qui vient s'y installer pendant les chaleurs de l'été pour se*

¹⁴¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 14.

¹⁴² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 14.

¹⁴³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Turquie et Grèce 1889, brief 14.

¹⁴⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Italie 1886, brief 2.

¹⁴⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Allemagne 1880.

convaincre que parmi les attraits divers qui attirent à Baden tant de visiteurs, ce sont ses origines antiques qui les préoccupent le moins. La ville en elle-même n'a presque rien comme monument. Pour moi, c'est une vaste hôtellerie, tout y semble destiné pour les étrangers.'¹⁴⁶ De onwetende toerist was niet geïnteresseerd in het antieke verleden van de stad, maar wilde zich louter ontspannen.

3.1.2. Hang naar de middeleeuwen

De periode die zonder twijfel de voorkeur uitdroeg van de romanticus, betrof de middeleeuwen. Dit weerspiegelde zich onder meer in de populariteit van de historische roman, zoals de ridderverhalen van Walter Scott, oude volksverhalen en een grote interesse in de middeleeuwse architectuur. Vooral het laatste punt speelde sterk in de notities van de besproken reizigers. Hier hanteerde vooral Rodolphe een afwijkende visie, die er voor ijverde om middeleeuwse kasteelruïnes onaangestast te laten. Dit paste in het romantische beeld dat de ruïne associeerde met noties als verval en vergankelijkheid, waarbij de bezoeker zijn eigen subjectieve blik moest gebruiken om het verleden te reconstrueren.¹⁴⁷ De andere reizigers daarentegen hadden geen problemen met moderne neomiddeleeuwse constructies en moedigden soms zelfs het ingrijpend restaureren van middeleeuwse restanten aan.

Rodolphes visie op ruïnes liep als een rode draad doorheen zijn reisverslag van Duitsland. Zijn uitgesproken mening contrasteerde opvallend met de notities van Juliette Casier, die enkele jaren eerder een gelijkaardige reis maakte. Zo hadden ze allebei een duidelijk andere visie op het kasteel van Stolzenfels, een voormalige kasteelruïne die de Pruisische vorsten ingrijpend hadden verbouwd tot een zomerresidentie. De middeleeuwse ruïne, gelegen op de Rijnsoever nabij Koblenz, was in opdracht van Frederick Willem IV herbouwd in neogotische stijl.¹⁴⁸ Terwijl Juliette zich lyrisch uitsprak over de rijkelijke aankleding van het gebouw kwam Rodolphe veel kritischer uit de hoek: *'il me semble que le premier mérite d'un vieux château est d'être vieux, tout au moins d'en avoir l'air. Celui-ci avec son frais badigeon et sa décoration qui date d'hier, contient des salles richement peintes et tout ce qu'il a de nouveau dans notre époque en fait d'acte. C'est comme on le voit, un musée qui*

¹⁴⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁴⁷ P. ZUCKER, 'Ruins. An Aesthetic Hybrid', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 20 (1961), 119.

¹⁴⁸ R. TOMAN, *Classicisme en Romantiek, Architectuur, Beeldhouwkunst, Schilderkunst, Tekenkunst*, Groningen, 2000, 168.

mérite sans nul doute d'être visité, mais ce n'est malheureusement plus un vieux château'.¹⁴⁹ Hij legde ook hier sterk de nadruk op het authentieke karakter waarover een middeleeuws kasteel diende te beschikken. Een oud kasteel moest in de eerste plaats oud zijn.¹⁵⁰ Zijn passie voor het onderwerp komt het best tot uiting in het volgende citaat, waaruit duidelijk blijkt dat zijn mening is ingebed in een romantisch gedachtegoed: *'la manie de reconstruire gagne de proche en proche et devient une véritable contagion. Si cette rage de reconstruire continue, il n'y aura bientôt plus sur le Rhin de ces vieilles ruines si pittoresques pour les yeux et si dramatiques pour les souvenirs. Je ne sais si ces messieurs, des châteaux reconstruits et fraîchement décorés prennent grand plaisir à jouer le rôle de seigneur féodal; mais tout ce que je sais, c'est que mon imagination de simple passant y perd beaucoup. Je ne cherche pas ici des décors d'opéras, mais des murs noircis, des ruines léchées par le temps et couvertes de verdure qui ont vu de beaux jours et qui ne pourraient s'accommoder de notre siècle. Un grand poète disait il y a quelques années: guerre aux démolisseurs!'*¹⁵¹ *On l'a écouté, on ne démolit plus, on reconstruit c'est un autre manière de démolir*'.¹⁵² Hier benadrukte Rodolphe dat hij ijverde voor een authentieke ervaring, waar hij zijn fantasie de ruimte kon geven. Hij zocht geen decorstukken, maar echte restanten, getekend door de tijd. Zowel de subjectieve blik als de drang naar authenticiteit van de romanticus traden hier op de voorgrond. Ook de imposante kasteelruïne van Heidelberg werd door zowel Rodolphe als door Juliette aangedaan. Juliette wandelde door de overblijfselen van het kasteel en gaf uiting aan haar droefenis dat een dergelijk prachtig gebouw tot een ruïne was herleid. Rodolphe daarentegen interpreteerde de vervallen staat van het kasteel juist als de grootste troef: *'Il forme les ruines les plus grandioses que j'aie pu voir jusqu'ici. Le contraste entre la nature qui s'y rajeunit sans cesse et la caducité des oeuvres les plus superbes de la main de l'homme, exerce ici une impression à laquelle ne peut résister un esprit accessible à la mélancolie. Je n'ai jamais connu le château, alors qu'il était encore intact, car voilà un siècle et demi qu'il est en ruines, mais je ne doute pas que ce*

¹⁴⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁵⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, *Notes concernant mes divers voyages ou excursions*, reis 4 en 7. En: LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁵¹ Verwijzing naar het essay van Victor Hugo uit 1832.

¹⁵² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

palais attirait moins d'artistes et de voyageurs s'il était encore le repaire égoïste de quelque seigneur Allemand, et si le canon et la mine n'avaient ajouté aux séductions de l'art, la triste et sauvage beauté qui naît de la destruction'.¹⁵³ Ook hier weer plaatste Rodolphe de focus op gevoelens als melancholie, de vrijheid voor de eigen fantasie en het contrast tussen de menselijke restanten en de kracht van de oprukkende natuur. Opvallend was ook dat hij zowel in dit citaat als in het vorige wees op het publieke belang van dit soort gebouwen, een belang dat die van de aristocratische eigenaar oversteeg.

Ook Joseph Casier was gecharmeerd op zijn reis naar de Pyreneeën door het middeleeuwse verleden. Zo was hij sterk onder de indruk van het middeleeuwse vestingstadje Carcassonne: *'C'est toute une ville forte avec ses tours, sa double enceinte, conservée (grâce aux restaurations de Viollet-le-Duc) dans l'état où elle était au Moyen-Age. Quel pittoresque dans ces simples murs de défense! Qui de gout, qui d'art: le canon et la mitraille, les bombes et les obus ont tué tout cela! Quel art y a-t-il dans les bastions d'Anvers ou de Paris!*'¹⁵⁴ Joseph bekeek de vestingwerken met een melancholische blik, constructies die door de moderne oorlogsvoering hun functie hadden verloren. Ook loofde hij de restauratiewerken uitgevoerd door Eugène Viollet-le-Duc, de beroemde Franse architect.¹⁵⁵ In 1844 was Viollet-le-Duc begonnen met de restauratie van de Saint Nazaire-kathedraal in Carcassonne, om in 1853 aan het middeleeuwse stadscentrum te beginnen.¹⁵⁶ In dat opzicht verschilde Joseph van Rodolphe, die met zijn visie over ruïnes veel meer in lijn lag met de uitspraken van de vooraanstaande Engelse kunstkriticus John Ruskin.¹⁵⁷ Het is aangewezen om beide kampen kort even te schetsen, aangezien dit het verschil in standpunt helpt te verduidelijken tussen Joseph en Rodolphe. Het belangrijkste twistpunt tussen Ruskin en Viollet-le-Duc betrof restauratie. Voor Viollet-le-Duc betekende restauratie het gebouw terugbrengen of voltooien in zijn oorspronkelijk uitgedachte vorm, waarbij de stijleenheid primeerde. Om het gebouw te herstellen in een zo compleet mogelijke

¹⁵³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁵⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, *Voyage aux Pyrénées en septembre* 1886.

¹⁵⁵ Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) was een Franse architect die faam verwierf door zijn ingrijpende restauraties van historische gebouwen, zoals de Notre Dame in Parijs en het kasteel van Pierrefonds.

¹⁵⁶ F.X. COSTA GUIX, *Viollet-le-Duc's Restoration of the Cité of Carcassonne, a Nineteenth Century Architectural Monument*, Philadelphia, 1988, 35.

¹⁵⁷ John Ruskin (1819-1900) was de voornaamste Engelse kunstkriticus gedurende de Victoriaanse periode.

toestand voegde hij ook dingen toe die eventueel nooit bestaan hadden, om ze een betere stijleenheid te realiseren.¹⁵⁸ Ruskin keerde zich volledig af van de rationele aanpak van Viollet-le-Duc en stond een morele benadering voor. Zo noteerde hij in zijn boek *The Seven Lamps of Architecture: 'Restoration, so called, is the worst manner of destruction'*.¹⁵⁹ Ruskin vond dat door onderhoud een gebouw moest beschermd worden, met respect voor de verschillende elementen uit alle periodes: de huidige generatie bewaarde immers de gebouwen slechts voor de volgende. Voor Ruskin moest een ruïne ook gewoon een ruïne blijven, het gebouw reconstrueren zou een vals eindresultaat opleveren.¹⁶⁰ Rodolphe situeerde zich duidelijk in het kamp van Ruskin, zoals zijn mening over ruïnes aantoonde. Verder onderbouwde Rodolphes bespreking van de kathedraal van Mainz deze argumentatie, aangezien hij zijn appreciatie uitdrukte voor het samenspel van verschillende architecturale stijlen en kerkmeubels uit verschillende eeuwen.¹⁶¹ Het belangrijkste argument was echter dat Rodolphe duidelijk vertrouwd was met Ruskins geschriften, aangezien hij hem parafraseerde tijdens zijn bespreking van een ruïne: *'on reconstruit c'est un autre manière de démolir'*.¹⁶²

Rodolphe toonde wel vaker in zijn notities dat hij een belezen man was, met een voorliefde voor de romantiek. Zo beschreef hij enthousiast het standbeeld van de *'grand poète allemand'* Schiller in Mainz en bezocht hij het woonhuis van Goethe in Frankfurt.¹⁶³ Ook over de Duitse componist Richard Wagner was hij lyrisch: *'nous nous endormons profondément en pensant à cette fameuse allée-blanche dont l'impression semble se résumer le mieux en le mot: Wagner! C'est la, en effet que le génie puissant semble être venu se tremper avant de le communiquer à ce bas monde qui n'est pas encore revenu de son premier étonnement. Wagner n'a pas l'écho de la mer, ni celui des verts paysages, c'est le peintre des grandes montagnes plongeant*

¹⁵⁸ *Ruskin and Viollet-le-Duc: Comparative Conceptions of the Gothic*, 2010 (<http://michelleocarroll.com/academic-essays/ruskin-and-viollet-le-duc-comparative-conceptions-of-the-gothic>). Geraadpleegd op 6 april 2015.

¹⁵⁹ J. RUSKIN, *The Seven Lamps of Architecture*, Londen, 1849. Geciteerd in: O. NIGLIO, 'John Ruskin: the Conservation of Public Heritage', *tekst bij lezing*, mei 2013.

¹⁶⁰ *Ruskin and Viollet-le-Duc: Comparative Conceptions of the Gothic*, 2010 (<http://michelleocarroll.com/academic-essays/ruskin-and-viollet-le-duc-comparative-conceptions-of-the-gothic>). Geraadpleegd op 6 april 2015.

¹⁶¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁶² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁶³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

dans les nuages terribles et hantées par une race de géants. Tout cela n'est plus de la compétence de l'orgue de Barbarie et voilà pourquoi Wagner sera encore longtemps bafoué'.¹⁶⁴ Rodolphe's blik werd dus tot op zekere hoogte gemedieerd door de inspiratie die hij haalde uit romantische werken.

Naast de aandacht voor middeleeuwse architecturale sporen, toonde zowel Rodolphe als Joseph interesse in oude volksverhalen. Zo noteerde Rodolphe enkele legendes tijdens zijn verblijf in Duitsland, die zonder uitzondering een middeleeuwse setting hadden. Deze verhalen waren sterk verbonden met de omgeving: ze verwezen naar oude kastelen en grillige rotsformaties in de buurt van de Rijn. Het bekendste verhaal dat hij neerschreef was dat van de Lorelei, een nimf die met haar prachtige gezang schepen liet vergaan. Vermoedelijk had Rodolphe deze legende leren kennen in de versie van de gekende dichter Heinrich Heine, of in de muzikale bewerking van Friedrich Silcher. Beide mannen waren belangrijke vertegenwoordigers van de Duitse romantiek.¹⁶⁵ De populariteit van dit soort romantische bewerkingen van lokale legendes vormde een voedingsbodem voor de toename van het toerisme in de regio. In het geval van de Lorelei wilden mensen de rots aanschouwen waar het verhaal op gebaseerd was. Toeristische gidsen omschreven het dan ook als een '*must see*' in de regio.¹⁶⁶ Dit illustreert de wisselwerking tussen de romantiek en het toerisme. Hoewel de romantiek het toerisme verfoeide, zorgden romantische schrijvers en kunstenaars voor een toegenomen interesse in de regio's die ze beschreven. Joseph Casier zou niet zoals Rodolphe oude legendes noteren, maar hij zocht wel in Zwitserland naar middeleeuwse inscripties in oude kerken en herbergen. Hij omschreef dit als een zoektocht naar het authentieke Zwitserland.¹⁶⁷

¹⁶⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320; R. STROOBANT, *Voyage en Suisse*, 1887.

¹⁶⁵ T. LEKAN, 'A Noble Prospect: Tourism, Heimat and Conservation on the Rhine, 1880-1914', *The Journal of Modern History*, 81 (2009), 833.

¹⁶⁶ T. LEKAN, 'A Noble Prospect: Tourism, Heimat and Conservation on the Rhine, 1880-1914', *The Journal of Modern History*, 81 (2009), 834.

¹⁶⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, *Voyage en Suisse*, 1873.

3.2. De blik op het pittoreske landschap

De blik op het pittoreske landschap was het meest opvallende kenmerk van de romantische toerist. De negentiende-eeuwse reiziger noteerde regelmatig beschrijvingen van het landschap als een passerende achtergrond tijdens zijn trein-, boot-, of koetsritten. Het betrof dan ook een vrij passieve beleving van het landschap, en een beleving die vaak gekoppeld was aan een praktisch nut. De reiziger zocht immers niet doelbewust deze landschappen op, maar werd hier mee geconfronteerd wanneer hij zich van de ene locatie naar de andere verplaatste. Dit gold zeker voor het gebruik van de trein en de stoomboot, die vooral dienden om lange afstanden te overbruggen. Toch was het mogelijk dat de reiziger in zijn voorbereiding rekening hield met de mooiste route, maar dit kon niet geverifieerd worden op basis van de bronnen. De koets nam hier een dubbele positie in: aan de ene kant werd het evenzeer gebruikt voor praktische verplaatsingen, maar aan de andere kant huurden de reizigers ook doelbewust een koets om dagtochten doorheen de omgeving te maken. De blik op het pittoreske landschap was dan ook veel meer die van de toerist dan die van de romanticus; hij schuwde immers deze moderne transportmiddelen, die een traag en bewust reizen onmogelijk maakten. De romantische toerist was onder de indruk van het uitzicht, analyseerde dit in romantische termen, maar deed het ingebed in de luxe en het comfort van het eerste klasse-compartment.

De trein was bij alle reizigers het favoriete transportmiddel bij uitstek. Het was hoe dan ook de vlotste manier om op de reisbestemming te raken. Tegen het einde van de negentiende eeuw was de trein het meest gebruikte transportmiddel voor alle lagen van de bevolking en was daarenboven het grootste deel van Europa ontsloten via de spoorwegen: snelheid en doeltreffendheid kregen op die manier de bovenhand op traag, bewust en lyrisch reizen.¹⁶⁸ Alle besproken reizigers wijdden uit over het landschap dat ze waarnamen vanuit hun treincoupé. Vooral het Duitse landschap liet diepe indrukken na. Hier speelde vaak ook de spanning tussen het idyllische, het pittoreske en het woeste landschap zoals volgende citaten uit de reisverslagen van Rodolphe Stroobant aantonen: *‘La figure collée contre la fenêtre d’une voiture nous jouissons paisiblement des beaux paysages qui se déroulent à nos yeux sans*

¹⁶⁸ J. VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 25.

*interruption, car c'est la plus belle partie de la Forêt Noire que nous traversons. Je me rappelle avoir passé sur un immense pont-jeté au-dessus d'une vallée: il fallait véritablement se mettre debout dans le compartiment pour en voir le fond où bouillonnait un torrent. C'est là aussi qu'apparaissent ces jolis villages avec leurs maisons plus pittoresques peut-être qu'en Suisse et ces clochers en forme de poire, qui brillent au soleil comme une casserole fraîchement nettoyée'.¹⁶⁹ Hij drukte zich volledig tegen de ruit van de trein om de woeste bergrivier in het dal te bewonderen, maar hij beschreef ook de passerende pittoreske dorpjes. In het volgende citaat ligt de nadruk op het woeste landschap, dat aanvankelijk nog onderbroken werd door keurige percelen met wijngaarden: *'C'est à partir de Coblenze que les bords du Rhin offrent les sites les plus sauvages et les plus variés. Je ferai remarquer, toutefois, que la régularité des plantations des vignes ose un peu de cette sauvagerie, je préférerais y voir des bois comme sur les bords de la Meuse. C'est fort beau cependant, et l'on peut dire que jusqu'à Bingen c'est une suite non interrompue de merveilles. Le Rhin, plus étroit, surtout à partir de Boppard, coule entre des rochers escarpés dont les brusques détours semblent quelquefois l'enfermer et lui donner l'aspect d'un petit lac. Les villes antiques, aux murailles noircies, les ruines sur la cime des montagnes se succèdent sans cesse et laissent à peine aux voyageurs, le loisir de voir et d'admirer.'*¹⁷⁰ Léonie Stroobant besteedde minder aandacht aan het pittoreske platteland, maar beschreef vooral de woestheid en de desolaatheid van de natuur die voor haar raam voorbijtrok. Zeker tijdens haar reis naar Zwitserland was ze onder de indruk van de prachtige vergezichten: *'Mais quelle vue on a du haut du pic! On est saisi, on reste pétrifié de ce spectacle. De toutes parts on ne voit que des montagnes blanches, puis au bas, le lac des 4 cantons, de Zug, de Lowez. Le soleil couchant fait scintiller l'eau des lacs et la neige du sommet des montagnes, tout cela ajoute encore à la beauté du paysage. Que c'est beau, que c'est grand! Qu'il est heureux celui qui peut contempler les oeuvres de Dieu!'*¹⁷¹*

De stoomboot werd ook door alle reizigers regelmatig gebruikt. Hier ging het hoofdzakelijk over praktische verplaatsingen: wanneer ze van de natuur wilden genieten van op het water, huurden ze een zeil-of roeiboot voor een dag. Dit bleek

¹⁶⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

¹⁷⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

¹⁷¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 5.

bijvoorbeeld uit het bezoek van Léonie aan het eiland Capri, waarbij ze een stoomboot gebruikte om het eiland te bereiken, maar daarna met een zeilbootje de kusten van het eiland verkende.¹⁷² De zeilboot en de stoomboot verhielden zich in de romantische visie tot elkaar zoals de koets en de trein. Zeilboot en koets vertegenwoordigden een trage manier van reizen, terwijl de stoomboot en de trein vooral geassocieerd werden met een praktische manier om zich te verplaatsen. Toch liet de stoomboot ook toe om naar het landschap te kijken, zelfs met een romantische blik. Een goed voorbeeld om het verschil aan te tonen zijn de uitspraken van Juliette Casier, die tijdens haar reis doorheen het Rijnland de stoomboot nam van Mainz naar Koblenz. Ze had deze tocht al eerder gemaakt, maar genoot er nog steeds met volle teugen van: *‘les belles choses ne fatiguent jamais, n’est-il pas vrai chérie?’* Hier beschreef ze hoe ze aan boord een heerlijk maal nuttigde, terwijl de meest pittoreske landschappen op de achtergrond passeerden.¹⁷³ Het landschap was bij haar een passerend décor geworden tijdens het diner. Léonie genoot vanuit eenzelfde omkadering van het Scandinavische landschap, maar beschreef dit vanuit een uitgesproken romantisch sentiment: *‘quand on pense qu’on voit la dernière montagne oh bien! Non, derrière celle-là il y en a encore, et encore, et toujours encore. Le ciel, pauvre ciel du Nord, il est bien triste, les paysages si beaux, tous mélancoliques, puis une légère brume sombre et des nuages gris flottent au sommet des montagnes. Ce ne sont guère des paysages réjouissants mais il sont grandioses, imposants par leur masse, par leur solitude par leur silence’*.¹⁷⁴ Daarnaast vermeldde ze ook regelmatig hoe verlaten en hoe woest het landschap was, waar geen ruimte was voor menselijke aanwezigheid. Ook vergeleek ze bepaalde rotsformaties met gotische bouwwerken.¹⁷⁵ Zulke vergelijkingen kwamen regelmatig terug in negentiende-eeuwse reisverslagen en lagen in het verlengde van de romantische fascinatie voor de ruïne.¹⁷⁶

Het gebruik van de koets ten slotte bevond zich op het snijpunt tussen de passieve blik en de actieve beleving van het landschap. Dit kwam zeer sterk tot uiting

¹⁷² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886, brief 10.

¹⁷³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, *Notes concernant mes divers voyages ou excursions*, Reis 7: Rijnland.

¹⁷⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888, brief 5.

¹⁷⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888, brief 9.

¹⁷⁶ P. ZUCKER, ‘Ruins. An Aesthetic Hybrid’, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 20 (1961), 119.

bij Rodolphe, wanneer hij een diligence nam van San Bernardino naar Bellinzona. Het transportmiddel fascineerde hem, omdat het een wereld evoceerde van voor de spoorwegen en de industrialisering. Daarnaast maakte de diligence een intensere beleving van het landschap mogelijk. Deze mening deelde hij opnieuw met John Ruskin, die verplaatsingen met de koets had omschreven als *'real travel'*, en vooral het trage tempo en de onafhankelijkheid ervan roemde.¹⁷⁷ Volgend citaat geeft Rodolphes visie goed weer: *'voyager en diligence a un certain cachet de pittoresque dont il est bon de se faire une idée surtout que ce genre de véhicule tend à disparaître se cachant de honte à l'arrivée des chemins de fer qui finiront par tout envahir, même la Suisse! Nous voilà en marche au grand trot. Tant qu'on reste dans la campagne ce n'est rien, on s'endormirait bien, se croyant dans un berceau, mais, arrivant sur le pavé raboteur d'un village il faut vous tenir d'une façon ou d'autre pour ne pas cogner la tête au plafond. D'autant plus, que pour se donner un certain cachet d'importance, aussitôt qu'apparaissent les habitations les conducteurs fouissent leurs chevaux a tour de bras et arrivent au grandissime galop dans les ruelles étroites sans crier gare. Les malheureux qui se trouvent en ce moment sur la voie doivent se coller aux murailles pour n'être pas mis en pièces. De temps en temps il y a des relais pour permettre de changer de chevaux. C'est le moment de passer la tête à l'extérieur: on nous offre des fruits succulents, des bouquets charmants, on en lance même à l'intérieur de la boîte'*.¹⁷⁸ Deze gebeurtenis illustreerde ook het verschil tussen broer en zus Stroobant, aangezien Léonie hetzelfde traject enkele jaren later volgde, maar alleen het landschap beschreef dat ze waarnam vanuit de diligence.¹⁷⁹ Ook Joseph Casier zou de diligence gebruiken tijdens zijn reis in Zwitserland, maar het louter als een transportmiddel beschouwen.¹⁸⁰ Uit de paragrafen die andere reizigers besteedden aan het reizen met de koets bleek dat dit een veel intensere methode van transport was dan de trein of de stoomboot. Zo beschreef Léonie onder meer moeilijk begaanbare wegen waarop ze doorheen geschud werd en tochten door de bergen in het noorden van Noorwegen waar ze bevroor van de kou.¹⁸¹

¹⁷⁷ J. BUZARD, *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to Culture*, 1800-1918, Oxford, 1993, 38.

¹⁷⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

¹⁷⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887.

¹⁸⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, *Voyage en Suisse*, 1873.

¹⁸¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887 en *Voyage en Scandinavie* 1888.

3.3. De beleving van de ongerepte natuur

Naast de meer afstandelijke en passieve beleving van het landschap noteerden alle reizigers ook meer actieve en authentieke ervaringen tijdens hun reis. Hier ging het voornamelijk over confrontaties, zoals tussen de stad en de omliggende natuur, alsook tussen de natuur en de industrie. Tussen deze meer actieve belevingen van de reiziger waren ook opvallende verschillen vast te stellen. Zo streefde Rodolphe Stroobant de typische romantische reisbeleving na via het ideaal van de romantische wandelaar. Zijn zus Léonie, daarentegen, besteedde de nodige aandacht aan de kracht van het geluid of juist de afwezigheid hiervan in haar beleving van de natuur. Dit deel wil aantonen dat de reizigers ook veel intensere belevingen opdeden dan louter staren naar het voorbijtrekkende landschap. Hier ging het om een veel bredere zintuigelijke ervaring die allerlei emoties opwekte. Deze ervaring ligt dan ook veel meer in lijn met het beeld van de romantische reiziger. Toch speelt ook hier de wisselwerking met het toerisme.

De negentiende-eeuwse reiziger frequenteerde bepaalde bestemmingen voor hun gekende ongerepte natuurpracht. Ook in de gehanteerde reisverslagen was dit het geval, met Zwitserland en Scandinavië als voornaamste reisdoelen. Deze reizen dienden in de eerste plaats om een zo authentiek mogelijke natuurervaring op te doen, om geraakt te worden door het landschap. De zoektocht naar onbezoedelde natuur leidde dan ook regelmatig tot een botsing tussen de romantische idealen van de reiziger en de moderniteit, met name het stedelijke milieu en de industrie. De bezichtiging van steden tijdens dit soort reizen beschouwden ze in dat opzicht eerder als een noodzakelijk kwaad. Zo bevatten de notities van Léonie Stroobant ettelijke lyrische beschrijvingen van het Scandinavische landschap, maar besprak ze de bezochte stedelijke centra haast uitsluitend negatief. Een illustratie hiervan vormt haar bespreking van Christiania, het huidige Oslo: *‘Les musées ne contiennent que peu d’œuvres remarquables, enfin rien de remarquable à Christiania excepté la vue sur le fjord. Oh! Cette vue est admirable. Cette grande, cette immense nappe d’eau remplie d’îles, d’îlots et couverte de navires, de barques aux voiles blanches. Les*

collines boisées environnantes forment comme une couronne à la ville'.¹⁸² Tijdens haar reis naar Zwitserland speelde zich hetzelfde scenario af, wat ze zelf samenvatte als: *'mais une ville ne me vaut pas un paysage*'.¹⁸³ Het was opvallend dat haar beschouwingen van steden steeds negatiever werden naarmate de reis vorderde. Zo contrasteerde ze het moderne stadsleven, dat ze omschreef als gemakkelijk en luxueus, met de ruwheid van de natuur en de eenvoud van het plattelandsleven. *'Combien je regrette l'Oberland avec ses sites sauvages, sa tranquillité, sa simplicité, ses montagnes arides, les rochers nus, ses pics élevés et bien blancs! Ici, on nous mène dans un hôtel luxueux, tout y est raide, grand, froid, tandis que là-bas, tout le monde est ami!*'¹⁸⁴ Hetzelfde sentiment ervoer ze bij aankomst in Milaan, als een laatste halte gedurende haar reis doorheen Turkije en Griekenland: *'La vie dans une ville moderne nous semble monotone, nous nous passons la fantaisie d'aller prendre un peu l'air sur les bords du lac de Côme*'.¹⁸⁵

Een andere ingrijpende confrontatie was die tussen de onbezoedelde natuur en de industrie. De afkeer van de romanticus voor de industrialisering en moderniteit werd hier des te intenser ervaren, doordat het een waarneembaar negatief effect had op de rauwe natuur die hij zo bewonderde. Léonie Stroobant vatte dit sentiment goed samen, tijdens haar bezoek aan de watervallen van Trollhatan in Zweden: *'J'ai vu des chutes en Suisse plus grandioses, mais je vois aussi celles-ci avec plaisir, quoique cependant j'avoue, je n'aime pas à voir dans un pays si beau cette masse d'usines, de cheminées de hangars, j'aimerais mieux voir tout cela dans son état naturel bien sauvage, bien isolé. Je suis difficile disais-tu, mais il est si bon de voir la nature dans toute sa splendeur*'.¹⁸⁶ Toch ontsnapte Zwitserland zelf ook niet aan de om zich heen grijpende moderniteit, zoals Rodolphe weergaf in zijn reisverslag: *'A droite, dominant la chute, on aperçoit le château de Laufen avec ses tourelles et ses créneaux, pittoresquement assis sur un rocher boisé. A vrai dire, vu de loin, cela paraît assez peu intéressant d'autant plus que le paysage est gâté par des établissements*

¹⁸² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie 1888*, brief 4.

¹⁸³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse 1887*, brief 1.

¹⁸⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse*, brief 12.

¹⁸⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce 1889*, brief 20.

¹⁸⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie 1888*, brief 2.

industriels dont on aperçoit les murs noircis et les cheminées fumantes et par un pont de chemin de fer qui traverse le Rhin à 50 pas de sa chute'.¹⁸⁷

Een andere uiting van de beleving van de natuur kwam sterk naar voren bij Rodolphe Stroobant, die het ideaal van de romantische wandelaar aanhing. Hij zou regelmatig in zijn reisverslagen beargumenteren dat de reisbeleving des te intenser werd wanneer de reiziger te voet ging. Toch zou ook hij stuiten op de praktische bezwaren verbonden aan het wandelen en zou zijn voornaamste transportmiddel de trein blijven, om zich sneller te kunnen verplaatsen. Hij gaf wel regelmatig uiting aan hoe jammer hij dit vond: *'je regrette vraiment de n'avoir mis un jour de plus à cette excursion ce qui m'aurait permis de faire la route à pied et de juger des choses de plus près'*. Dit gevoel deelde hij met een minderheid binnen het reispubliek, die door de verwezenlijkingen van het moderne transport een te grote passiviteit ervoeren in hun reisbeleving. Reizen was herleid tot een consumentenproduct, waarvan ze vonden dat de voordelen zoals snelheid, kostprijs en comfort niet opwogen tegen het passieve en oppervlakkige karakter ervan.¹⁸⁸ De wandelaar streefde als het ware een onafhankelijkheid na, weg van de toeristische voorzieningen en de massa.¹⁸⁹

Uit Rodolphes reisverslag blijkt ook de popularisering van het begrip 'romantiek' tegen het einde van de negentiende eeuw: zo klaagde hij over een wandeling die de reisgids als '*romantique*' betitelde, maar veel langer duurde dan aangegeven en veel minder pittoresk bleek te zijn. De echte romantische reiziger zou zich nooit beroepen op een reisgids, maar wilde zich juist laten leiden door zijn eigen subjectieve waarnemingen en creatieve visie.¹⁹⁰ Ernst Rudorff, de negentiende-eeuwse oprichter van de Duitse natuurbeschermingsbeweging, bracht dit sentiment goed onder woorden: *'romanticism is found in every newspaper and in hundreds of thousands of red-bound books, but people forget that beauty for sale on the streets has already lost its true worth'*.¹⁹¹ Met de '*red-bound books*', verwees Rudorff naar de Baedeker-reisgidsen die dit soort kافت hadden.

¹⁸⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

¹⁸⁸ W. MACKINTOSH, 'Ticketed Through, The Commodification of Travel in the Nineteenth Century', *Journal of the Early Republic*, 32 (2012), 89.

¹⁸⁹ T. LEKAN, 'A Noble Prospect: Tourism, Heimat and Conservation on the Rhine, 1880-1914', *The Journal of Modern History*, 81 (2009), 839.

¹⁹⁰ VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa*, 24.

¹⁹¹ E. RUDORFF, *Über das Verhältnis*, 1880, Engelse vertaling in: T. LEKAN, 'A Noble Prospect: Tourism, Heimat and Conservation on the Rhine, 1880-1914', *The Journal of Modern History*, 81 (2009), 842.

Ook is het belangrijk om Rodolphes voorliefde voor het wandelen niet louter als romantisch te interpreteren. Het ging hier evenzeer om het leveren van een sportieve prestatie en het avontuurlijke karakter van het bergbeklimmen, elementen die in het hoofdstuk betreffende de reismotieven aan bod kwamen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn beschrijving van de Righi, een berg van 1797 meter in centraal Zwitserland: *‘C’est de là qu’on monte au Righi, c’est à dire, que nous montons au Righi, car les gens toujours enclins à se tirer d’affaire le plus à leur aise, trouvent plus facile de prendre le train. Certes, c’est plus facile, mais c’est plus beau: tant mieux! Il ne suffit pas de se faire voiturier au sommet pour dire qu’on a vu le Righi’*.¹⁹² Voor Rodolphe ging het bij de beklimming van de Righi evenzeer om de fysieke inspanning, als om de traagheid en intensiteit van de beklimming. Ook de reisverslagen van de andere personen bevatten passages over voettochten, maar bij hen ontbrak de romantische motivatie die Rodolphe aan de dag legde. Zo noteerde Joseph Casier de nodige beschrijvingen van uitgebreide wandeltochten in Zwitserland, maar roemde hij ironisch genoeg de trein om de top van de Righi te bereiken: *‘ce chemin de fer du Righi est une vraie merveille!’*.¹⁹³ Joseph bekeek de trein niet met een romantische blik, maar was als telg uit een geslacht van industriëlen vooral geïnteresseerd in de technologie achter deze tandradtrein.

Een opvallend element in de beleving van het landschap was de aandacht die de reizigers besteedden aan geluid of juist de afwezigheid hiervan. Dit lag in lijn met de ideeën van de Ierse filosoof en politicus Edmund Burke, die in zijn invloedrijk boek *A Philosophical Inquiry into the Origin of Our Ideas of The Sublime and Beautiful* ook een deel wijdde aan geluid: *‘Excessive loudness alone is sufficient to overpower the soul, to suspend its action, and to fill it with terror. The noise of vast cataracts, raging storms, thunder, or artillery, awakes a great and awful sensation in the mind, though we can observe no nicety or artifice in those sorts of music’*.¹⁹⁴ De idee van de kracht van het geluid kwam duidelijk naar voren in de brieven van Léonie Stroobant, die het onderwerp op verschillende wijzen benaderde. Zo focuste ze op het contrast tussen de aan- en afwezigheid van geluid, wat geïllustreerd werd door haar eerste brief vanuit Zwitserland: *‘J’ai commencé ma lettre écoutant à moitié le fracas*

¹⁹² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

¹⁹³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, *Voyage en Suisse*, 1873.

¹⁹⁴ E. BURKE, *A Philosophical Inquiry into the Origin of Our Ideas of The Sublime and Beautiful*, 1757. Section XVII, Sound and loudness. Online geraadpleegd op: (<http://www.bartleby.com/24/2/217.html>).

du tonnerre et le bruit de la pluie fouettant mes vitres, maintenant tout est retourné dans le calme le plus absolu. Quel calme, un calme qui fait aux oreilles, non, rien, rien, absolument rien, si ce n'est dirait-on, au bas de l'hôtel le murmure d'une eau courante et le bruissement de quelques feuilles d'un peuplier d'Italie planté au pied de la colline'.¹⁹⁵ De brieven van diezelfde reis bevatten een aantal gelijkaardige citaten, waarbij het vooral ging over het geluid van een waterval of een woeste berggrivier die al het andere geluid leek te absorberen.¹⁹⁶ Ook de volledige afwezigheid van geluid was een terugkerend thema. Deze afwezigheid koppelde Léonie regelmatig aan de desolaatheid van het landschap, plaatsen die verstoken waren van elk menselijk of dierlijk leven. *'On arrive dans une vallée haute mais tellement déserte, tellement désolée que le silence, la désolation vous font mal. Nous passons entre un amoncellement de pierres énormes, des débris de rochers, un véritable chaos. Pas une brindille d'herbe, rien, pas un oiseau, rien ne vit ici*'.¹⁹⁷ Deze stilte ervoer ze als gekmakend en ze verbond hier in romantische traditie emoties aan zoals melancholie en droefenis. Aan de wisselwerking tussen mens en natuur, wanneer het op geluid aankwam, besteedde ze eveneens de nodige aandacht. Zo had ze het tijdens haar Zwitserlandreis over de poëtische klank van de koebellen die doorheen de bergen weergalmden, net zoals de klank van de alpenhoorn die de stilte doorbrak en de vallei vulde met evenveel geluid als een volledig orkest.¹⁹⁸ Ook haar beschrijving van de waterval van Giessbach paste binnen dit kader: *'C'est splendide. L'écume blanche contrastait avec la sombre verdure des bois qui borde la chute. Un bruit assourdissant vous empêche de comprendre et d'entendre la musique que l'on fait pour amuser les nombreux pensionnaires*'.¹⁹⁹ Uit het citaat bleek ook weer de profilering als romantische toerist: enerzijds verwees de uitspraak naar de kracht van de waterval en de pracht van de natuur, maar anderzijds was het duidelijk dat het hier om een toeristische attractie ging, waar muziek speelde om de bezoekers te

¹⁹⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 1.

¹⁹⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 2 en 9.

¹⁹⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 11.

¹⁹⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 6 en 7.

¹⁹⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 7.

entertainen. Aan de waterval grensde immers sinds de jaren 1870 een hotel en een kabelbaan, die de locatie ontsloten voor het grote publiek.²⁰⁰

Het ware romantische reizen bleek een project dat tegen de tweede helft van de negentiende eeuw achterhaald was; de beweging zelf was op haar retour en technologische innovaties maakten het reizen sneller, efficiënter en comfortabeler. De families Stroobant en Casier maakten zelf dankbaar gebruik van alle moderne transportmiddelen, maar behielden wel een romantisch sentiment waarmee ze hun reizen beschreven. Deze dualiteit vertaalde zich in het profiel van de romantische toerist, waarbinnen het mogelijk was de besproken personen in verschillende gradaties te plaatsen.

De familie Stroobant hanteerde nog steeds een uitgesproken romantische blik, waarbinnen Rodolphe en Léonie elk hun eigen accenten plaatsten. Rodolphe Stroobant was veruit de grootste romanticus van het gezelschap. Hij was een belesen man wiens perceptie mee gevormd werd door de romantische auteurs die hij had gelezen. Dit bleek uit het belang dat hij hechtte aan concepten zoals de subjectieve blik en begrippen als authenticiteit en melancholie. Toch was Rodolphe eerder een romantische toerist dan een romantische reiziger. Hij wou dan wel principieel een romantisch wandelaar zijn en zich niet conformeren tot de platgetreden paden, in de praktijk verplaatste hij zich toch voornamelijk met de trein en sliep hij in de betere hotels, in toeristische locaties. Léonie Stroobant besteedde dan weer veel meer aandacht aan de beleving van het landschap. Zij reisde naar Scandinavië en Zwitserland om zich te laten overweldigen door de ongerepte natuur, waarbij ze de confrontatie met de moderne wereld probeerde te vermijden. In haar beschrijvingen van deze reizen focuste ze zich ook op de kracht van het geluid, of juist de afwezigheid daarvan. Ook de melancholische hang naar het verleden was bij haar aanwezig, wanneer ze dwaalde langs de resten van allerlei antieke beschavingen.

De bijdrage van de familie Casier was in dit hoofdstuk minder groot, maar toch bevatten hun werken ook de nodige romantische referenties. Voor Joseph Casier bleek zijn romantische sentiment vooral uit zijn lofzang op het middeleeuwse stadje

²⁰⁰ *History of Giessbach*, 2014 (<http://www.giessbach.ch/en/history.html>). Geraadpleegd op 6 april 2015.

Carcassonne en de wandelingen die hij ondernam in Zwitserland. Hij was duidelijk minder belezen en gepassioneerd dan Rodolphe. Ook zou hij diens aversie ten opzichte van modern transport niet hebben en zich juist vooral positief uitlaten over de gemakken van de trein. Juliette Casier tot slot mijmerde vooral in haar reisverslagen over het pittoreske landschap dat ze waarnam en haar beleving van de natuur. Zo vermeldde ze enkele bezoeken aan een grot waarbij ze overweldigd werd door de immensiteit van de ruimte en de oudheid van deze natuurfenomenen.²⁰¹

De reizende personen hanteerden allemaal in verschillende mate een romantisch referentiekader, maar deden dit als moderne toeristen, die comfortabel reisden met de stoomtrein en toeristische bestemmingen kozen.

²⁰¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 2.

4. Geloofsbeleving

*‘Quel délicieux sanctuaire! O Jésus! Que je vous y ai aimé!’*²⁰²

De familie Stroobant en Casier waren allebei katholiek, maar vulden hun geloofsbeleving elk op een eigen manier in. De familie Casier positioneerde zich duidelijk in het ultramontaanse kamp, een conservatieve stroming binnen het katholicisme dat een voorrangspositie opeiste voor de Kerk binnen de maatschappij.²⁰³ Désiré Casier, de vader van Joseph en Juliette, was dan ook één van de stichtende leden van de Belgische tak van de conferentie van Sint-Vincentius. Deze ultramontaanse instelling wilde het gewone volk voor de katholieke zaak winnen, via allerlei caritatieve activiteiten. Op die manier probeerde de conferentie tegenwicht te bieden aan de seculariserende staat, die zich naar hun mening niet met morele en opvoedkundige aspecten diende in te laten.²⁰⁴ Dit kaderde binnen de Belgische politieke constellatie van de negentiende eeuw, waarbij de liberalen de politiek domineerden van 1847 tot 1884.²⁰⁵ De katholieken percipieerden dit als een bedreiging voor de christelijke waarden en normen. Naast het politieke motief speelde ook het aspect van zelfheiliging mee: door hun inzet voor minderbedeelden toonden de leden van de conferentie van Sint-Vincentius hun christelijke ijver.²⁰⁶ Het ultramontaanse gedachtegoed zou de kinderen van Désiré sterk beïnvloeden: Juliette trad in 1885 in als Marie-Stanislas bij de Dames van Sint-Andreas en Joseph engageerde zich zijn hele volwassen leven voor de conferentie van Sint-Vincentius.²⁰⁷ Ook de familie Stroobant had een katholiek profiel: zo werd de vader van Rodolphe

²⁰² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

²⁰³ E. LAMBERTS, Red., *De Kruistocht tegen het Liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de negentiende eeuw*, Kadoc Jaarboek, Leuven, 1984, 39.

²⁰⁴ S. MERTENS, *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994, 3-4.

²⁰⁵ B. MARGOT, *Stijl en standpunt. De strijd tussen de Belgische doctrinair en progressisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2003, 7.

²⁰⁶ B. DELBECKE, *Naar een nieuwe tijd. Het afscheid van de traditionele Weltanschauung bij katholieke intellectuelen en kunstenaars (1891-1909)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2002, 74.

²⁰⁷ E. JASPAR, *Discours prononcé le 16 juillet 1885... dans la chapelle du pensionnat des dames de Saint-André à Tournai à l'occasion de la vêtue de Mlles Juliette Casier et Vénéfred Vignaux, par M. le chanoine Edmond Jaspar*, 1885. En S. MERTENS, *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994, 13.

en Léonie, Eugène Edouard Stroobant, verkozen als volksvertegenwoordiger voor de Katholieke partij.²⁰⁸ Eenzelfde katholieke bevoegenheid viel ook op te merken in de geschriften van Léonie, maar was haast volledig afwezig in die van Rodolphe.

Dit hoofdstuk wil nagaan welke invloed het geloof uitoefende op de reisbeleving van de geselecteerde reizigers. Daarbij ligt de focus op twee aspecten, namelijk het kerkbezoek en de diepgaande geloofsbeleving. Het deel over het kerkbezoek richt zich op het bijwonen van de mis in het buitenland en het bezoeken van religieuze gebouwen als cultuurhistorisch monumenten. Enerzijds wordt er onderzocht in welke mate het in beide gevallen gaat om een routinematige devotiebeleving, en anderzijds of deze praktijken juist uiting geven aan een diepgaander engagement. Het tweede deel focust zich op de meer intense religieuze beleving, met als voornaamste uitgangspunten religieus engagement en devotie.

4.1. Het kerkbezoek

4.1.1. Het bijwonen van de mis

De reiziger bezocht op frequente basis religieuze gebouwen tijdens zijn uitstappen. De twee voornaamste motieven hiervoor betroffen het deelnemen aan de misviering en het bezoeken van het gebouw als cultuurhistorisch monument. Het bijwonen van de mis kenmerkte zich vooral door haar routinematige karakter: in België ging de reiziger wekelijks naar de kerk, dus op reis zette dit patroon zich door. Ondanks dit routineuze karakter ging het hier niet louter om een oppervlakkige geloofsbeleving: zo ondernamen alle besproken reizigers pogingen om op zondag naar de meest vooraanstaande kerk uit de regio te gaan, bij voorkeur de lokale kathedraal. Uiteraard speelden er naast religieuze ook nog andere motieven mee. Zo vormde de kerk ook de perfecte plaats om te kijken en bekeken te worden, zoals blijkt uit volgend citaat van Joseph: *‘c’est ce qui m’a le plus frappé dans toute la route: comme c’était dimanche, tous les habitants avaient endossé leurs plus beaux habits. Les hommes avaient leur chapeau descendu rond, la chemise blanche, le gilet rouge, la casaque verte, le pantalon ou plutôt la culotte foncée et les bas blancs. Les femmes ont une chemise*

²⁰⁸ ‘2.3.1 Stroobant’, *Catalogus familiearchief Coomans de Brachène*, (<http://abs.lias.be/query/detail.aspx?ID=767186>).

blanche qui ne serre pas aucun; ensuite un mouchoir de couleur descend du cou sur la poitrine jusqu'à la ceinture, elles ont une japon rouge, un tablier foncé et un petit chapeau noir et en feutre'.²⁰⁹

Hoewel beide families gelovig waren, hechtte de familie Casier duidelijk meer belang aan het bijwonen van de misviering. Zo bezocht Juliette in Londen elke morgen de mis in de lokale katholieke kerk van *Saint Andrew*. Op zondag woonde ze zelfs eerst hier de eredienst bij om vervolgens naar de tweede mis van de dag te trekken in de kerk van *Saint John's Wood*.²¹⁰ Juliettes actieve kerkbezoek kan geduid worden door haar ultramontaanse opvoeding en haar aanwezigheid in protestants gebied, een religie waar ze wantrouwig tegenover stond. Haar broer Joseph Casier legde veruit de grootste devotie aan de dag. De zondagsmis overslaan was voor hem geen optie, zoals blijkt uit volgend citaat betreffende zijn zeilvakantie in Nederland: '*Nous aurions bien aimé continuer à naviguer, mais c'est demain dimanche et il faut que nous remplissions nos devoirs religieux. C'est dommage que nous n'ayons pu continuer: sans cela nous fussions probablement arriver demain à Blankenberghe. Espérons que le bon dieu nous tiendra compte de ce sacrifice et nous donnera le même vent demain*'.²¹¹ Ook in Zwitserland weigerde hij te verzaken aan zijn zondagsplicht, waardoor hij bij gebrek aan een nabije katholieke kerk de mis noodgedwongen bijwoonde in een kamer in zijn hotel. '*En somme, il y avait peu de monde, détestable musique et presque pas de décorum*'.²¹² Dat voor Joseph het bijwonen van de eredienst meer betekende dan zijn religieuze plicht vervullen, bleek ook uit zijn verslagen. Terwijl de andere reizigers hoogstens vermeldde dat ze op zondag naar de kerk waren geweest, besprak Joseph de kwaliteiten van de priester en het karakter van de viering. Zo woonde hij tijdens zijn verblijf in de Franse Pyreneeën de mis bij in Bagnères-de-Luchon, voorgegaan door de kardinaal van Toulouse: '*le cardinal de Toulouse a fait solennellement son entrée a l'église: il a une belle tête respirant la douceur et la dignité*'.²¹³

²⁰⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

²¹⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 3: Londen.

²¹¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 6.

²¹² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

²¹³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

4.1.2. Het cultuurhistorische kerkbezoek

Het kerkbezoek als een toeristische bezienswaardigheid was een patroon dat zich herhaalde tijdens elke reis. Hoewel de focus vooral werd geplaatst op het cultuurhistorische belang van het gebouw, zoals de architectuur en de aanwezige kunstobjecten, was een religieuze component steeds duidelijk aanwezig. Zo reserveerde Juliette zondag voor haar geloof: na de misviering besteedde ze de rest van de dag aan het bezoeken van kerken en andere religieuze gebouwen.²¹⁴ Joseph liet zich dan weer sceptisch uit over de gids die in de Notre Dame te Parijs meer aandacht besteedde aan Victor Hugo dan aan het religieuze belang van het gebouw: *‘Malheureux! qui lui sert la gloire humaine en presence de celle de dieu!’*²¹⁵ Ook de familie Stroobant had oog voor de religieuze geladenheid van kerkgebouwen. Dit bleek goed uit de Italiaanse brieven van Léonie. Daarin besteedde ze de nodige aandacht aan de kerken in Rome, die ze analyseerde volgens hun historisch, architecturaal en religieus belang. Zeker de Sint-Pietersbasiliek kon haar bekoren, door zijn enormiteit en de devotie die het bij haar opriep.²¹⁶ Léonies brieven illustreren overigens de spanning tussen de toeristische en de religieuze blik. Zo schreef ze dat ze gebeden had voor het welzijn van haar familie aan het graf van de heilige Cornelius in de catacomben van Rome. Enkele regels verder voegde ze hier echter aan toe dat alle catacomben op elkaar leken, waardoor een bezoek aan één ervan wel volstond.²¹⁷ Ook het grote aanbod aan kerken vond ze overdreven: *‘sur notre chemin nous voyons encore 3 ou 4 églises, dont je ne sais plus le nom aussi serait-il possible, 800 églises et chapelles dans une seule ville!’*²¹⁸ Haar broer Rodolphe uitte dan weer zijn ongenoegen over het feit dat kerken in Frankfurt een sluitingsuur hadden. Voor hem betekende dit namelijk een reducering van deze religieuze gebouwen tot doodgewone musea.²¹⁹ Het uitbaten van kerken als musea, met openingstijden en entreegeld, was voer voor debat in de negentiende eeuw. Velen

²¹⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions.

²¹⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

²¹⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Italie 1886, brief 4.

²¹⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Italie 1886, brief 6.

²¹⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Italie 1886, brief 4.

²¹⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Allemagne 1880.

beschouwden dit als een schaamteloze exploitatie van het religieuze kunstpatrimonium en een aanval op de sacraliteit van het gebouw.²²⁰

Naast het bezoeken van katholieke kerken deden de reizigers ook soms gebedshuizen van andere religies aan. Hier gaven ze vaak via een beschrijving van het gebouw impliciet commentaar op het andere geloof. Zo omschreven zowel Léonie als Joseph protestantse kerken als te eenvoudig voor een waarachtige geloofsbeleving: *‘L’intérieur est très beau, mais c’est maintenant une église protestante, et cela est si triste un grand monument sans un seul meuble.’*²²¹ Daarnaast wees Léonie op de christelijke oorsprong van de Hagia Sophia in Istanboel, die volgens haar nooit door moslims in die hoedanigheid zou kunnen gebouwd zijn.²²² Hiermee doelde ze vooral op de kwaliteit van de architectuur en de fresco’s. De christelijke symboliek was dan ook nog niet uit het gebouw verdwenen, aangezien dit zou impliceren dat de moslims fresco’s van onschatbare waarde moesten vernietigen.²²³ De negatieve verwijzingen naar de Joodse en radicale moslimwijken in het onderdeel hygiëne van het hoofdstuk ‘De reisbeleving’ illustreren mee deze sceptische houding ten opzichte van andere religies.

4.1.3. Bedevaartsoorden

Het bezoeken van bedevaartsoorden vormt een ander voorbeeld van de wisselwerking tussen de cultuurhistorische interesse van de reiziger en zijn religieus engagement. Deze plaatsen werden bewust aangedaan, maar vormden voor de besproken personen nooit het hoofddoel van de reis, met Josephs bezoek aan Lourdes als uitzondering. Zo bezocht Léonie naast Rome ook nog de bedevaartsoorden Loreto en Padua tijdens haar passages door Italië. Loreto zou volgens de overlevering sinds het einde van de dertiende eeuw het ouderlijk huis van Christus herbergen.²²⁴ Tijdens haar bezoek was Léonie vervuld van devotie en geloofde ze daadwerkelijk in de authenticiteit van het huis: *‘Combien on prie avec ferveur dans ce petit temple jadis habité par Dieu lui même. Il y est encore maintenant, c’est vrai, mais les souvenirs de toute sa vie,*

²²⁰ L. NYS, *De intrede van het publiek: museumbezoek in België, 1830-1914*, Leuven, 2012, 65.

²²¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887, brief 12.

²²² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889, brief 8.

²²³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889, brief 8.

²²⁴ "Loreto." *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*, 2015 (<http://academic.eb.com/EBchecked/topic/348196/Loreto>).

conservés là, vous font encore plus d'effet, Dieu a été là, a foulé de ses petits pieds les pierres qu'aujourd'hui encore on foule soi-même'.²²⁵ Deze houding was volgens de Britse historicus Owen Chadwick een uitzondering binnen de geschoolde laag van de bevolking aan het einde van de negentiende eeuw. In zijn onderzoek argumenteerde hij dat deze mensen wel in het algemeen gelovig bleven, maar goed beseften dat de bijbel niet letterlijk geïnterpreteerd diende te worden.²²⁶ Weinigen zouden er dan ook nog geloof aan hechten dat het huis van Maria vanuit Palestina naar Italië was overgevoerd door engelen. De volgende dag reisde ze door naar Padua, waar ze in de basiliek het graf van de heilige Antonius aandeed. Ze bezocht het gebouw vanwege zijn architecturale en historische waarde, maar de voornaamste reden bleef religieus: *'La petite statue est en bronze au milieu de l'autel. Quelle dévotion règne là, avec quelle foi, quel piété on implore ce grand saint, ami de tout le monde. J'ai rarement prié comme la, on ressent je ne sais quoi dans ce temple divin. Tout y respire la ferveur. Le silence est grand, rien ne peut vous distraire, vous êtes absorbé, pénétré. J'ai fait bénir bon nombre de médailles, j'en rapporte une véritable provision, tout le monde sera content*'.²²⁷ Ook Joseph Casier deed tijdens zijn reizen enkele bedevaartsoorden aan. In Zwitserland bezocht hij in het dorpje Sachseln het graf van sint Nicolas von der Fleue, de patroonheilige van het land.²²⁸ Ook de abdij van Einsiedeln deed hij aan. Twee jaar eerder, in 1871, vond hier nog een belangrijke internationale ultramontaanse conferentie plaats.²²⁹ Toch zou Joseph de abdij vooral als een toeristische attractie bezoeken: in zijn notities maakte hij alleen melding van de architectuur van het gebouw en de waardevolle kunstvoorwerpen dat het klooster herbergde. *'En entrant dans l'église, au premier abord on est frappé de sa richesse. Mais on est désappointé: c'est tout d'un style boursouflé et grotesque. Il n'y a de remarquable que la chapelle où se trouve l'image miraculeuse de Notre Dame et un magnifique lustre en cuivre doré donné par Napoléon III. Dans le couvent que nous visitons ensuite, j'ai remarqué de beaux cloîtres, la salle des conférences où se trouvent 2 beaux tableaux donnés par le prince de Hohenzollern. Aussi des portraits*

²²⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318; L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce 1889*, brief 18.

²²⁶ O. CHADWICK, *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1975.

²²⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318; L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce 1889*, brief 19.

²²⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, *Voyage en Suisse*, 1873.

²²⁹ E. LAMBERTS, *Het gevecht met Leviathan. Een verhaal over de politieke ordening in Europa, 1815-1965*, Amsterdam, 2011, 214.

*de Napoléon, Pie IX, Guillaume de Prusse, François II, etc. ainsi qu'un magnifique tapis pris sur les Turcs au siège de Vienne. Nous voyons encore le quartier des étrangers, la bibliothèque, le chœur des religieux, les dépendances avec écurie pour 95 chevaux, etc.'*²³⁰ Einsiedeln was een populaire attractie tijdens een bezoek aan Zwitserland. Rodolphe zou hier ook passeren, zonder er veel woorden aan vuil te maken, en de *Baedeker* besteedde de nodige aandacht aan het religieuze en cultuurhistorische belang van de abdij.²³¹ Ondanks de positie van Einsiedeln als een ultramontaans centrum, werd het dus niet in die hoedanigheid aangedaan. Tijdens Josephs reis naar de Pyreneeën vormde Lourdes wel het einddoel. Toch was deze reis niet louter religieus geïnspireerd: hij bezocht de stad vooral als een herinnering aan zijn pas overleden vrouw. Hier werd in het hoofdstuk betreffende de reismotieven al dieper op in gegaan.

4.2. Religieus engagement en devotie

Het religieuze engagement van de besproken families kaderde tegen een achtergrond van spanningen tussen liberalen en katholieken in de tweede helft van de negentiende eeuw. In België werd dit het best geïllustreerd door de eerste schoolstrijd, maar ook andere West-Europese naties ondernamen pogingen om de samenleving te laïciseren, zoals Frankrijk. Ook in het pas ontstane Duitsland probeerde rijkskanselier von Bismarck de macht van de katholieke kerk te breken via de *Kulturkampf*-politiek.²³² De besproken reizigers hadden oog voor deze tendensen vanuit hun katholiek engagement en gaven hieraan uiting in hun notities. Zo gebruikte Joseph Casier zijn bezoek aan Versailles als een aanleiding om commentaar te leveren op de Franse overheid: '*quelle grandeur et quelle splendeur! Les français doivent être fiers des gloires présentées par les oeuvres d'art qui tapissent les murs de ce palais. Que ce pays était grand sous ses rois, même sous ces empereurs! Quelle chute depuis quelques années! Passer de Louis XIV à un Grévy, un Ferry et tutti quanti: tout y est*

²³⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, *Voyage en Suisse*, 1873.

²³¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881. En K. BAEDER, *La Suisse et les parties limitrophes de l'Italie, de la Savoie, huitième édition*, Koblenz, 1869, 297-298.

²³² S. HELLEMANS, 'Katholicisme en verzuiling in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk', *Tijdschrift voor Sociologie*, 9 (1988), 362.

mort, glacial: mais on aspire aussi à la fin de cette situation qui ne peut-être que provisoire'.²³³ Joseph was duidelijk niet tevreden met het beleid van de Franse regering, die onder president Jules Grévy tijdens de jaren 1880 een laïcisering van de Franse maatschappij doorvoerde. Jules Ferry speelde hierbij als minister van onderwijs een belangrijke rol, met zijn radicale onderwijshervormingen.²³⁴ Op geen enkel moment was de Franse Kerk in staat om hiertegen weerwerk te bieden. Een heel andere situatie heerste toen in België, waarbij de bisschoppen een actieve rol speelden tijdens de eerste schoolstrijd. De opbouw van de katholieke zuil, waarvan de ultramontanen deel uitmaakten, leidde tot een stijging van het aantal katholieke lagere scholen met maar liefst 153% op één jaar tijd. In België betekende de schoolstrijd voor de katholieken een positief keerpunt, in Frankrijk stabiliseerde het de republiek en de regeringsmacht van de republikeinen.²³⁵ Zijn zus Juliette Casier liet zich dan weer zeer negatief uit over de *Kulturkampf*-politiek van Bismarck, dat ze voorstelde als een bedreiging voor de katholieke Kerk in Duitsland.²³⁶

Spanningen tussen protestanten en katholieken waren eveneens aan de orde, voornamelijk in de Europese landen met een gemengde bevolking.²³⁷ Vanuit traditioneel katholiek standpunt was het onmogelijk om begrip te tonen ten opzichte van het protestantisme. Protestanten werden aanzien als dissidenten op een religieus dwaalspoor, die elke geboden kans om op het rechte pad te raken hardnekkig afwezen. Het protestantisme werd zelfs expliciet als de ideologische motor achter het liberalisme en materialisme aanzien.²³⁸ Ook bij de bestudeerde reizigers was deze aversie ten opzichte van het protestantisme merkbaar. Juliettes eerste opmerking bij haar aankomst in Engeland was dan ook hoe jammer ze het vond dat het land zich had afgekeerd van het katholicisme.²³⁹ Nog frappanter was haar visie op Luther, die ze noteerde aan diens monument in Worms: *'pensant à tout le mal que cet homme*

²³³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3: J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

²³⁴ "Jules Ferry." *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*, 2015 (<http://academic.eb.com/EBchecked/topic/205224/Jules-Ferry/>).

²³⁵ S. HELLEMANS, 'Katholicisme en verzuiling in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk', *Tijdschrift voor Sociologie*, 9 (1988), 373.

²³⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 7: Rijnland.

²³⁷ 'Anti-protestantism', *Virtual Museum of Protestantism*, 2015 (<http://www.museeprotestant.org/en/notice/anti-protestantism/>).

²³⁸ B. DELBECKE, *Naar een nieuwe tijd. Het afscheid van de traditionele Weltanschauung bij katholieke intellectuelen en kunstenaars (1891-1909)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2002, 43.

²³⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 3: Londen.

méprisable avait fait et construite à faire depuis sa mort'.²⁴⁰ Josephs negatieve houding ten opzichte van het protestantisme bleek het beste uit volgend citaat, waarin hij de protestantse kerk van Dordrecht beschreef: *'L'église, du XIVe siècle, est fort remarquable, mais est malheureusement aux mains des protestants: ce qui rend son aspect glacial: rien que rappelle Dieu, si ce n'est le souvenir de l'ancien usage auquel ce temple était destiné et la pensée que du haut de cette chaire tombent maintenant des paroles de mensonge: oui cela reporte la pensée vers dieu et je n'ai pu m'empêcher de le remercier de m'avoir fait naître de parents catholiques. Combien de ce malheureux, qui viennent assister au prêche, n'ont pas eu les mêmes grâces que moi et y auraient peut être mieux correspondu*'.²⁴¹ Léonie Stroobant zou zich eveneens sceptisch uitlaten over het protestantisme, zoals tijdens haar passage door Noorwegen: *'Pauvre bon Dieu! S'il était connu ici, les gens sont si bons, si doux, il en serait aimé, mais non, rien, pas une chapelle, pas un missionnaire dans cette si sublime contrée. C'est bien regrettable*'.²⁴² Toch was het vooral de natuurpracht die haar tijdens haar reizen aanspoorde om te reflecteren over haar geloof en de schoonheid van Gods schepping: *'Que c'est beau, que c'est grand! Qu'il est heureux celui qui peut contempler les oeuvres de Dieu!*'²⁴³

De toewijding aan het katholieke geloof bleek overigens nog uit andere voorbeelden, zoals Juliettes beschrijvingen van schilderijen. Terwijl de anderen in hun verslagen strooiden met namen van bekende kunstenaars en gekende musea, deed Juliette dit niet: in al haar reisdocumenten kwamen slechts twee verwijzingen naar schilderijen voor. Van deze werken vermeldde ze de stijl of de schilder niet, maar beschreef ze louter de religieuze thematiek die haar geraakt had. Zo was ze in Londen ontroerd door een doek over de veroordeling van Jezus, waar in de hoek van de afbeelding een klein meisje de Elzas symboliseerde, dat huilde voor Frankrijk.²⁴⁴ Het tweede schilderij betrof een werk op de tentoonstelling van schone kunsten in het *Pouhon de Pierre le Grand* in Spa. Op dit schilderij werd het interieur van een

²⁴⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 4: Rijnland.

²⁴¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Reis naar Nederland 1879, brief 3.

²⁴² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Scandinavie 1888, brief 6.

²⁴³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Suisse 1887, brief 5.

²⁴⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 3: Londen.

boerderij afgebeeld tijdens een gewelddadige storm, terwijl de familie aan het bidden was en de vader met zijn dochter op schoot zich richtte tot een kruisbeeld.²⁴⁵

De geschriften van de bestudeerde reizigers afficheerden een religieuze toewijding. Alleen bij Rodolphe was dit niet het geval: hij was veruit het minst religieus van de besproken personen. Zijn geschriften bevatten amper verwijzingen naar zijn geloof. Terwijl de andere reizigers minstens verwezen naar het bijwonen van de wekelijkse zondagsmis, maakte hij hier zelfs geen melding van. Dit betekent niet dat hij daadwerkelijk de mis niet bijwoonde, maar impliceert wel dat hij hier minder belang aan hechtte. Toch uitte hij zijn bewondering voor de vroomheid van de Zwitserse herders die hij ontmoette: *'nous sommes environnés de pâtres qui ne sentent pas la rose mais qui n'en sont pas moins édifiants de piété!'*²⁴⁶

Dit hoofdstuk wilde dieper ingaan op de impact van het geloof op de reisbeleving, waarbij de focus lag op het kerkbezoek in zijn verschillende facetten en het religieuze engagement van de reizigers. Wanneer de reiziger een kerk of een ander religieus gebouw bezocht kon zijn houding variëren. Meestal werd het aangedaan als een cultuurhistorisch monument en in die hoedanigheid besproken. De sacraliteit van het gebouw bleef echter wel een centrale plaats bekleden: het mocht zeker niet gereduceerd worden tot een normaal museum. Op zondag werd de kerk onvermijdelijk een plaats voor de eredienst, een afspraak die de reiziger niet mocht verwaarlozen. Voor de negentiende-eeuwse reiziger vormde zijn geloof een wezenlijk onderdeel van zijn identiteit. Vanuit die achtergrond reageerde hij dan ook tegen de religieuze en maatschappelijke spanningen waarmee hij tijdens zijn reizen geconfronteerd werd. Zo legde hij de nodige aversie aan de dag tegenover andere religies. Het protestantisme werd het vaakst becommentarieerd, wat een illustratie vormde van de spanningen tussen katholieken en protestanten aan het einde van de negentiende eeuw in Europa. Ook andere religies werden als minderwaardig beschouwd aan hetatholicisme, wat opnieuw aantoonde dat de reiziger een zekere afstand bewaarde ten opzichte van alles wat afweek van zijn eigen leefwereld.

²⁴⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 5: Rijnland.

²⁴⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Suisse 1881.

Hetzelfde gold wanneer de reiziger een bedreiging van zijn katholieke identiteit ervoer vanuit politieke hoek, zoals Josephs uitspraken over de toenmalige Franse regering aantoonde.

5. Ontmoeting met de Ander

Tijdens zijn omzwervingen langs culturele trekpleisters en ongerepte natuur, kwam de negentiende-eeuwse reiziger onvermijdelijk in aanraking met de lokale bevolking. De intensiteit van dit contact was afhankelijk van de vervreemding die de reiziger ervoer. De reisverslagen van de bestudeerde families besteedden de nodige aandacht aan dit fenomeen, waarbij die van Léonie Stroobant de belangrijkste positie innamen. Dit hoofdstuk heeft dan ook als doel de omgang van de reiziger met de Ander te analyseren. Hiervoor wordt gefocust op drie deelthema's. Het eerste deel handelt over stereotypering en superioriteitsgevoel, waarbij de opdeling van de Ander in types centraal staat. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan het belang dat de reiziger hechtte aan het eigen referentiekader, wat een superioriteitsgevoel in de hand werkte. Het deel over exotisme concentreert zich op de cultuurschok die de reiziger kon voelen en hoe hij hier mee omging. In het deel betreffende de taalbarrière wordt er ten slotte nagegaan welke invloed taal speelde in de omgang met de Ander en wat dit zegt over de moeite die de reiziger deed.

5.1. Stereotypering en superioriteitsgevoel

De socioloog Michel Peillon verklaart in zijn artikel *Tourism: A Quest for Otherness*, dat elke cultuur met een gevoel van superioriteit naar de Ander kijkt: *'we judge other beliefs, other life-styles according to our own values and our own mode of perception. The first reaction to otherness is its denial, an attempt to make sense of it in our own terms, to reduce it to us'*.²⁴⁷ Peillon heeft het over hedendaags toerisme, maar zijn inzichten gelden evenzeer voor de negentiende-eeuwse reiziger. Ook hij vertrok vanuit de eigen referentiekaders om een cultuur te analyseren, en zag de eigen cultuur als hoogstaander dan die van het gastland. In de negentiende eeuw was deze benadering nog rigoureuzer. De wetenschappelijke ontwikkelingen vanaf het einde van de achttiende eeuw lieten zich namelijk kenmerken door hun classificatiedrang. Tegen de tweede helft van de negentiende eeuw had deze behoefte tot classificeren

²⁴⁷ M. PEILLON, 'Tourism: A Quest for Otherness', *The Crane Bag*, 8 (1984), 166.

zich verspreid doorheen heel de maatschappij.²⁴⁸ Negentiende-eeuwse reizigers beoordeelden anderen dan ook niet alleen op basis van de eigen (superieure) cultuur, maar probeerden de lokale bevolking te doorgronden door hen in types onder te verdelen. Het nationale kader vormde hiervoor het voornaamste uitgangspunt, waaraan verdere regionale onderverdelingen werden toegevoegd. Het opdelen in types illustreerde bovendien de afstand die de reiziger in acht hield ten opzichte van de lokale bevolking. In de reisverslagen beschreven ze zelden persoonlijke interacties met de lokale bevolking, maar ging het louter om een beschrijving van hun uiterlijk, gedrag en klederdracht. Deze afstand maakte het ook mogelijk om het superioriteitsgevoel in stand te houden.

In dit onderzoek kenmerkten voornamelijk de geschriften van de familie Stroobant zich door een stereotypering van de Ander. Zowel Rodolphe als Léonie beschreven de lokale bevolking en boetseerden uit hun observaties een nationale of regionale identiteit. Beiden waren zeer lovend over de Italianen, wat contrasteerde met de verhalen die ze voor vertrek gehoord hadden: *‘nous avons remarqué jusqu’ici qu’on a exagéré de beaucoup le mauvais caractère des Italiens... Ils sont doux, serviables et très polis plus polis que nos gens qui se moquent des étrangers; ici, ils viennent à vous, demandent à vous être utile et quand on doit leur donner quelque chose ils sont contents de très peu’*.²⁴⁹ In dit citaat gaf Léonie zelf uiting aan de negatieve ingesteldheid die reizigers hanteerden ten opzichte van andere volkeren. Naast deze algemene uitspraak over het Italiaanse karakter maakte Léonie een onderverdeling per streek op basis van klederdracht en uiterlijk. Ze stelde vast dat hoe zuidelijker ze reisde, hoe knapper de Italianen werden: *‘les habitants de Sorrente sont beaux mille fois mieux qu’à Naples. Les filles et femmes sont belles, bien faites, assez fortes au teint brun, des cheveux noir-corbeau, des yeux bruns des sourcils très marqués, on dirait à quelques unes qu’elles les teignent. A Capri les gens sont plus beaux encore qu’à Sorrente, ils ont un type plus pur’*.²⁵⁰ Opvallend is dat zowel Léonie als Rodolphe Italië niet strikt afbakenden tot zijn nationale grenzen. Zo maakte Rodolphe in Zwitserland een duidelijk onderscheid tussen de Duitstalige en de Italiaanse Zwitsers. De Duitstalige burgers vertegenwoordigden voor hem het echte

²⁴⁸ G. BOWKER, S. LEIGH STAR, *Sorting Things Out: Classification and its consequences*, Boston, 2000, 18.

²⁴⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886.

²⁵⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Italie* 1886.

Zwitserland en hij duidde hen dan ook consequent aan als Zwitsers. De Italiaanssprekende Zwitsers daarentegen noemde hij stelselmatig Italianen. Volgend citaat over San Bernardino illustreert deze spanning goed: *‘ici tout est Italien. La salle où nous dînons; toute décorée à l’Italienne tranche singulièrement sur ces chalets Suisses où le plafond vous pend sur le nez et où tout est en boiserie. Ici, il faut de l’air, la place est spacieuse et puis, du colori pour les gens à tête chaude comme les méridionaux. Les vins sont excellents et capiteux.’*²⁵¹ Ook Léonie liet zich tot gelijkaardige uitspraken verleiden: *Bellinzona est une ville toute Italienne, on y parle si bien, le caractère et le type des gens sont italiens. J’aime beaucoup les entendre causer, en faisant mille gestes et en donnant mille intonations a la voie’.*²⁵² Hier stelde ze dat er iets bestaat als een typisch Italiaans karakter en type.

Soms formuleerden Rodolphe en Léonie tegenstrijdige visies op een bepaald volk, wat aantoonde dat hun observaties geen neutrale gegevens waren, maar evengoed gekleurd werden door hun persoonlijke smaak en voorkeur. Zo omschreef Rodolphe de Duitsers als een spiritueel en hardwerkend volk: *‘n’est-ce pas la patrie de Goethe et des Rothschild?’*²⁵³ Léonie daarentegen liet zich meermaals negatief uit over de Duitse smaak en stelde dat de Duitser onvriendelijk was, zeker in vergelijking met de Oostenrijker. *‘Je trouve en général l’autrichien infiniment plus poli, plus prévenant que l’allemand, car l’allemand lui est brutal, grossier’.*²⁵⁴ Ook hun achtergrond bepaalde mee het referentiekader: zo hanteerde Rodolphe een wetenschappelijke terminologie om de lokale bevolking te beschrijven. Dit kwam vermoedelijk voort uit zijn studies als arts en onderschreef tegelijk ook de negentiende-eeuwse drang tot classificatie. Hij stelde onder meer dat elke natie een herkenbare fysionomie had, naast een typische taal en cultuur. Hij ging zelfs verder en verklaarde dat ook de toerist zich liet kenmerken door een eigen fysionomie, die duidelijk te onderscheiden was.²⁵⁵ Daarnaast was hij geïntrigeerd door de fysieke conditie van de lokale bevolking. Volgend fragment uit Aosta is hier een goed

²⁵¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

²⁵² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1887.

²⁵³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Allemagne* 1880.

²⁵⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

²⁵⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

voorbeeld van: *‘les gens ne sont pas moins intéressants, surtout au point de vue pathologiques: des crétins et des goitreux en abondance. Comment se peut-il cependant que dans cette belle vallée exubérante de fertilité encordée de lumière, où l’hiver doit être peu-rigoureux tant de misères humaines puissent s’établir? Problème!’*²⁵⁶

Naast deze stereotypering vertegenwoordigde het superioriteitsgevoel het voornaamste uitgangspunt om de Ander te bestuderen. Rodolphes houding ten opzichte van de lokale bevolking vormde hier een goede illustratie van. Zo liet hij zich tijdens zijn reis naar Zwitserland negatief uit over de lokale boerenbevolking, die hij als onwetend en platvloers omschreef. Toen een lokale boer het traject van de Via Mala beschreef als *‘des sublimes horreurs de la nature’* betitelde Rodolphe hem als een idioot die toevallig een bladzijde uit het werk van Lamartine onder ogen was gekomen.²⁵⁷ Zelfs wanneer hij was aangewezen op hun hulp, gedroeg Rodolphe zich neerbuigend. Zo liet hij zich minachtend uit over de Duitstalige boer die ze als gids hadden ingeroepen, wegens diens slechte Frans, onderdanige houding en de negatieve perceptie die hij had over de Italiaanse Zwitsers.²⁵⁸ Dit superioriteitsgevoel beperkte zich niet alleen tot mensen die lager geplaatst waren op de sociale ladder. Juliette Casier leverde namelijk ook commentaar op de andere badgasten in mondaine kuuroorden zoals Baden-Baden en Spa, voornamelijk wegens hun potsierlijke kledij. *‘La toilette allemande à elle seule nous amuserait toute une journée; ajoutez à cela des types impossibles d’étrangers, des personnes de quatre-vingts ans se pavanant en robe bleue pâle et cherchant en vain des admirateurs! Que tu aurais ri, chéri, si tu avais pu voir tout ce monde là!’*²⁵⁹ Haar broer Joseph draaide het perspectief dan weer om: wanneer hij aanmeerde met het zeiljacht in de haven van Dordrecht, verklaarde hij dat de aanwezige Nederlanders alleen maar met bewondering konden staren naar hem en zijn vrienden, wegens hun sportieve uitdossing.²⁶⁰ Het superioriteitsgevoel bij hem toonde zich er dus in dat hij ervan overtuigd was dat de lokale bevolking alleen

²⁵⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

²⁵⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

²⁵⁸ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, *Voyage en Suisse* 1881.

²⁵⁹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, *Notes concernant mes divers voyages ou excursions*, Reis 7: Rijnland.

²⁶⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, *Reis naar Nederland* 1879, brief 3.

maar een positieve perceptie kon hebben ten opzichte van zichzelf en zijn reisgezelschap.

5.2. Exotisme

De Amerikaanse literatuurprofessor Henry Remak bakende het concept exotisme af met volgende definitie: *‘the concept denotes a phenomenon outside and beyond our normal cultural experience, not only one spatially remote, or culturally remote even if spatially fairly close, but potentially also one lying back so far in time that even if it has been part of our own culture its remoteness in time (not necessarily in years) creates the same effect as the contemporary remoteness in space or in culture’*.²⁶¹ In tegenstelling wat de term zelf doet vermoeden, hoeft exotisme dus niet te verwijzen naar een verafgelegen land, maar gaat het vooral om het verschil in cultuur dat de reiziger ervaart. Zo kan een buurland of zelf het eigen verleden als exotisch beschouwd worden. Een goed voorbeeld hiervan betrof Juliette Casiers opmerking dat ze de Waalse bevolking eenvoudig en vriendelijk vond.²⁶² Op die manier gaf ze aan dat ze deze groep landgenoten als anders percipieerde dan de kringen waarin ze zelf vertoefde. In dit deel wordt de focus vooral geplaatst op de reizen van Léonie Stroobant naar Scandinavië en het Ottomaanse rijk. Uit deze reisverslagen bleek dat Léonie de bezochte landen als exotisch ervoer. Dit toonde zich vooral in de veel uitgebreidere analyses van de lokale bevolking, in vergelijking met haar reisverslagen uit bijvoorbeeld Italië.

Scandinavië verscheen voor het eerst op de radar van de reiziger na de Franse revolutie, als een alternatief voor traditionele romantische bestemmingen zoals Zwitserland en Italië. Hier zocht de reiziger onbedorven natuur, rust en eenvoud: een noordelijk Utopia.²⁶³ Door de groei van het toerisme vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zou de visie op Scandinavië veranderen: wanneer het aanvankelijk een woest gebied was voor avonturiers, werd het nu meer voorgesteld als een

²⁶¹ H. REMAK, ‘Exoticism in Romanticism’, *Comparative Literature Studies*, 15 (1978), 54

²⁶² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 1: Ardennen.

²⁶³ D. KASSIS, *Representations of the North in Victorian Travel Literature*, Newcastle upon Tyne, 2015, 5.

toegankelijke regio met hulpvaardige inwoners.²⁶⁴ Léonies bezoek aan de regio in 1888 vond dus plaats op een moment dat Scandinavië al een relatief populaire toeristische bestemming was geworden, zeker bij de hogere klassen. Het reizen doorheen het gebied gebeurde bijgevolg redelijk comfortabel, waarbij de meeste streken ontsloten waren voor het toerisme. Ondanks de toegankelijkheid van Scandinavië aan het einde van de negentiende eeuw, beschouwde Léonie de regio als exotisch, wegens de grote culturele verschillen met België. Bij de aanvatting van haar reisverslag beperkte haar benadering zich tot de eerder besproken indeling van de bevolking in types, waarbij ze de focus plaatste op het uiterlijk, de klederdracht en een oppervlakkige karakterschets. Zo sprak ze over de verschillen tussen de Scandinavische naties: *‘les Norvégiens, déjà les Suédois sont plus polis que les Danois qui presque tous sont des hommes petits, mal bâtis. Beaucoup de Suédois sont grands, osseux et assez gros, mais blonds, des yeux pâles et ayant peu ou pas de couleurs. les femmes ne sont pas fortes au contraire, mais osseuses également et pas jolies. Elles ont un teint pâle et les traits durs, en général de grande bouche et les oreilles très éloignées de la tête. C’est aussi le grand défaut chez les hommes. Je crois que les coiffures, les bonnets que portent les enfants sont cause de cela. Etant bien petits, on leur fiche sur la tête une casquette à énorme visière et on l’informe tellement que les oreilles en souffrent beaucoup. Les femmes ont toutes un petit fichu sur la tête comme les paysannes wallonnes, soit en soie, en dentelle ou en modeste coton: elles ont toutes un air malpropre, elles portent de longues jupes traînantes, des tabliers très-courts et des vêtements foncés. Le corset doit être un vêtement près qu’inconnu même des bourgeoises’.*²⁶⁵ Ook hier stelde ze opvallende verschillen vast die ze afzette tegenover België, zoals het niet dragen van een korset en de misvorming van de oren.

Aan het begin van de reis was de cultuurschok uiteraard minder groot, omdat ze dan vooral de hoofdsteden aandeed die vergelijkbaar waren met andere Europese grootsteden van dat moment. De exotiserende blik trad meer naar voor wanneer ze noordelijker trok, dieper het ongerepte Scandinavië in. Een opvallende vaststelling hierbij was dat Léonie het exotische koppelde aan traditionele sprookjesfiguren. Ze gebruikte met andere woorden een mythologisch referentiekader waarmee ze

²⁶⁴ H. HANSSON, ‘An Arctic Eden: Alexander Hutchinson’s Try Lapland and the Hospitable North’, *The Northern Review*, 35 (2012), 147

²⁶⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie 1888*.

vertrouwd was om de vervreemding die ze waarnam te duiden. Zo bezocht ze een oude Noorse muzikante die ze omschreef als een heks. *‘Nous allons visiter la demeure d’une vieille femme qui, nous dit-on est la meilleure musicienne de la vallée. Si on m’avait dit magicienne je l’aurais cru plus facilement. Jamais je n’ai vu créature plus effrayante de laideur, sale, malpropre. Et quel intérieur! La musique était très-bizarre, mais loin d’être jolie mais très-caractéristique. Une chanson bohémienne ou quelque chose analogue. Oh! Qu’elle figure, quel corps, quelle créature hideuse et sale’.*²⁶⁶ Daarnaast omschreef ze de inwoners van de Laerdalregio in Noorwegen als trollen en heksen: *‘en général, quand l’homme se fait vieux il ressemble à un lutin et la femme à une ignoble sorcière. Puis, tous sont sales’.*²⁶⁷ Het voorbeeld van de heks-achtige muzikante past ook binnen het concept van de *front and back regions*, zoals uitgewerkt door de vooraanstaande Amerikaanse socioloog Erving Goffman. De *front region* betreft de plaats waar gasten en gastheer elkaar traditioneel ontmoeten, zoals bijvoorbeeld de hotellobby, terwijl de *back region* verwijst naar de plaats waar de gastheer zich terugtrekt, zoals de keuken.²⁶⁸ De reiziger streeft naar authentieke ervaringen en die lijkt hij alleen maar te kunnen opdoen in de *back region*.²⁶⁹ Het bezoek aan de muzikante paste binnen dit plaatje, omdat het voorval zich afspeelde in het huis van de muzikante zelf en niet in de openbare ruimte. Léonie gaf zelf ook aan dat ze de muziek niet mooi vond, maar wel heel karakteristiek. Toch gaat het hier om wat Dean MacCannel als *staged authenticity* omschrijft, aangezien Léonie hier naartoe geleid was door haar koetsier en gids. Dit doet vermoeden dat de muzikante wel vaker toeristen ontving in haar huis, waardoor wat Léonie als authentiek ervoer veeleer een creatief verpakte toeristische attractie was. Met andere woorden: het betreft hier een *front region* vermomd als een *back region* om zo een authentieke ervaring te suggereren.²⁷⁰ Ze spiegelde ook regelmatig de gebruiken en klederdracht die ze tegenkwam aan wat ze kende uit België, als referentiekader. *‘Les gens sont d’une honnêteté exceptionnelle*

²⁶⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888.

²⁶⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888.

²⁶⁸ D. MACCANNEL, ‘Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings’, *American Journal of Sociology*, 79 (1973), 590.

²⁶⁹ D. MACCANNEL, ‘Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings’, *American Journal of Sociology*, 79 (1973), 597.

²⁷⁰ D. MACCANNEL, ‘Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings’, *American Journal of Sociology*, 79 (1973), 595.

*tout à fait rare. Tout est à l'abandon des voyageurs: les clefs sur les meubles, leurs argenterie traînant sur les tables, les boîtes de cigares sur un meuble souvent dans le tiroir d'une table ou d'une petite armoire leur argent dans le dessous d'une tasse. Oh! comme c'est bon d'avoir ainsi de la confiance en tout le monde. Dans notre pays il faut aller bien loin pour trouver cette qualité chez les gens du peuple, et encore la trouve-t-on?*²⁷¹

Het Ottomaanse rijk kende een vergelijkbare toeristische ontwikkeling als Scandinavië, waarbij het aanvankelijk aangedaan werd door avonturiers en romantici op zoek naar vreemde culturen, pittoreske landschappen en religieuze inspiratie. Reizigers begonnen de regio te verkennen vanaf de jaren 1830, maar pas vanaf de late jaren 1860 ontstond er een netwerk met voldoende hotels met westers comfort en organiseerde Thomas Cook reizen in het gebied.²⁷² Léonie was dus ook hier zeker geen pionier. Wel was de cultuurschok die ze ervoer groter dan die in Scandinavië, zoals blijkt uit haar geschriften. Ook hier gebeurde de opbouw geleidelijk: via Duitsland en Oostenrijk trok ze dieper de Balkan in om zo uiteindelijk het Ottomaanse rijk te bereiken. Hoewel ze de nodige verschillen vaststelde tussen de nationaliteiten van de landen die ze bezocht, bleek uit haar reisverslag dat de exotiserende blik pas in werking trad vanaf de Bulgaarse hoofdstad Sofia. Vanaf hier stelde ze vast dat de cultuur 'oosters' begon te worden.²⁷³ Haar beschrijvingen van de lokale bevolking namen vanaf dit punt ook exponentieel toe. Zo beschreef ze de etnische diversiteit en drukte in Istanboel: *'Chaque personne qui y passe a un costume différent: des derviches hurleurs, d'autres, des prêtres catholiques, des capucins avec leur parasol blanc, des prêtres catholiques arménien, avec le chapeau très-haut, une soutane large, des grecs habiles à peu près comme les avocats au palais de justice, des albanais, des arabes, des esclaves, des soeurs de charité, des dames du grand monde habillées à la dernier mode de Paris, des enfant ravissants, des Juifs, des jeunes aux yeux admirables, des turcs aux différents turbans ou fez des femmes turques enfin, les unes vêtues comme des misérables avec le long vêtement soit vert-pomme, soit jaune-citron, rouge, bleu de ciel, brun, ou mauve, etc. le voile blanc transparent sur la tête, les yeux superbes, mais un vilain teint enfariné, les ongles*

²⁷¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888.

²⁷² S. NANCE, 'A Facilitated Access Model and Ottoman Empire Tourism', *Annals of Tourism Research*, 34 (2007), 1063.

²⁷³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

teints en jaune, des souliers tenant à peine aux pieds en cuir rouge ou jaune. Puis des turques riches, habillés de soie de diverses couleurs, chaussées de jolis petits souliers jaunes, bleus, roses ou noirs mais la tête toujours voilée de blanc. Les femmes turques d'Asie dont toute la figure est cachée, les grecques à la belle figure, au nez fortement attaché au front, à la taille gracieuse et souple, cachant par un vêtement large leur grande personne, puis les admirables arméniens dont on ne saurait oublier le type pur, la structure sans pareille, le regard doux et franc, les traits délicats et réguliers, leur démarche noble et imposante. Enfin, les misérables esclaves noires, aux traits hideux, repoussants, puis les mendiants, les mendiante'.²⁷⁴ Léonie focus op de etnische diversiteit van de regio plaatste haar in lijn met de laat negentiende-eeuwse reisliteratuur over Oost-Europa en het Ottomaanse rijk, die van deze diversiteit een centraal thema hadden gemaakt.²⁷⁵ Voor haar vertrek had ze een aantal van dit soort werken gelezen, wat mogelijk haar narratieve kader mee had beïnvloed.²⁷⁶ Een tweede vaststelling betreft dat Léonie ook slaven beschreef, maar hier helemaal geen waardeoordeel over uitsprak. Ook in Adrianopel noteerde ze een gelijkaardige waarneming: *'cependant je rencontre quelques esclaves, tous sont arabes, avec de vilaine figure noire, une bouche horrible, un nez plat et les joues creuses'*.²⁷⁷ Ze raakte niet verder dan louter een beschrijving van hun uiterlijk en repte met geen woord over hun precaire maatschappelijke positie. Volgens Peillon kwam dit doordat wat Léonie hier zag te verschillend was van haar eigen leefwereld, waardoor ze het louter als exotisch voorstelde. Op die manier hoefde ze hier geen degelijke verklaring voor te bedenken.²⁷⁸ Zo zou ze zich wel negatief uitlaten over de positie van de Turkse vrouw, aangezien dit dicht bij haar leefwereld stond.²⁷⁹

In Istanboel zocht Léonie wel doelbewust naar het exotische, het oriëntaalse. Ze was bijvoorbeeld enorm gefascineerd door de haremcultuur: *'j'aurais voulu voir un harem, hélas! On me demande une somme folle et pour voir quel harem? Il n'y en a plus comme anciennement, le turc est pauvre et c'est sa pauvreté qui est le plus*

²⁷⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

²⁷⁵ K. GEPHARDT, 'The Enchanted Garden, or The Red Flag: Eastern Europe in Late Nineteenth-Century British Travel Writing', *Journal of Narrative Theory*, 35 (2005), 295.

²⁷⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

²⁷⁷ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

²⁷⁸ M. PEILLON, 'Tourism: A Quest for Otherness', *The Crane Bag*, 8 (1984), 166.

²⁷⁹ Dit komt uitgebreider aan bod in het deel betreffende gender.

grand obstacle à la polygamie. Il n'a qu'une femme, le turc, et encore, il préfère n'en pas avoir, les vices des orientaux sont très grands'.²⁸⁰ Ze zocht naar sporen van de oude Ottomaanse cultuur, maar stelde stelselmatig vast dat deze op haar retour was, wat afbreuk deed aan het exotische karakter. Hetzelfde sentiment ervoer ze bij de figuur van de sultan. In haar fantasie had ze verwacht een prins uit de sprookjes van duizend-en-een-nacht aan te treffen. Ze was dan ook teleurgesteld dat de sultan zich hulde in westerse kledij en dat zijn harem maar een schim was van wat het ooit geweest was. *'Le sérail actuel se compose de la mère du sultan, une vieille femme de 68 à 70 ans, de sa femme légitime, une femme jeune et splendide, de sa soeur, de deux dames de compagnie, quelques servantes, une esclave, quatre ou six eunuques, voilà la maison du sultan, tandis que dans les temps anciens, elle était nombreuse, le faste et le luxe régnaient, rien n'était comparable à ses intérieurs orientaux*'.²⁸¹ Naast deze exotische ervaringen waar ze zelf naar op zoek ging, kwam ze ook in contact met gebruiken die haar tegen de borst stootten. Zo was ze niet te spreken over de Derwisjen, een bepaalde groep geestelijken binnen het soefisme: *'Ils font sans cesse des mouvements avec la tête, puis se lèvent commencent la prière d'une voix plus haute et en fausse, tout des contorsions avec le corps, la tête et plus ils vont vite, plus ils hurlent. C'est horrible, si on les regardait longtemps on pourrait les imiter sans le savoir tout cela vous impressionne. Oh! Non, je n'aurais pas su rire de cela, j'ai profondément pitié de ces pauvres êtres et ma foi, je ne doute nullement que ces gens gagnent le ciel en souffrant de cette manière. Ils jettent des cris horribles à la fin, quand, pendant une heure et demie ils ont hurlé comme des bêtes fauves, ils sont exténués*'.²⁸² Deze ervaring was een te grote cultuurschok, waardoor haar empathisch vermogen te beperkt bleef om zich te verplaatsen in de leefwereld van de Derwisjen.

²⁸⁰ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

²⁸¹ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

²⁸² LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

5.3. Taalbarrière

Naast de culturele verschillen met het gastland vormde de taal vaak het grootste struikelblok voor de reiziger. De aandacht die de bestudeerde families besteedden aan de taalbarrière waar ze op botsten, vormt een goede indicatie om te bepalen in hoeverre het contact met de lokale bevolking werd opgezocht. In het geval van de familie Casier was dit heel mager: Joseph maakte geen enkele toespeling op taalproblemen die hij zou zijn tegengekomen. Zijn zus Juliette vermeldde alleen dat ze in Londen steevast in het Café Royal gingen dineren, aangezien het personeel van dit etablissement vloeiend Frans sprak.²⁸³ Dit indiceert dat de familie Casier gevangen bleef binnen haar Franse cultuur en taal. Hun contact met de inwoners van het gastland reikte niet verder dan de *front region*. Met andere woorden: ze spraken alleen met mensen die waren ingesteld op toeristen, zoals gidsen en horecapersoneel. Mensen die ook het Frans machtig waren en hen dus in hun moedertaal te woord konden staan.

De brieven van Léonie Stroobant vertellen een heel ander verhaal. Enerzijds vond ze het niet meer dan normaal dat het hotelpersoneel het Frans of op zijn minst het Duits machtig was. Tijdens haar verblijf in Scandinavië noteerde ze op dat vlak alleen maar positieve ervaringen, wat ook een indicatie gaf van de ontwikkeling van het toerisme in de regio. Anderzijds bevatten haar brieven voldoende anekdotes waaruit blijkt dat ze het contact met de lokale bevolking opzocht. Ze probeerde zich verstaanbaar te maken met handgebaren en met behulp van alle talen die ze kende: *‘les gens paraissent très-bons, sont ou voudraient être polis, mais ne connaissant absolument que leur langage. Et quel langage? Avec toute la bonne volonté vous n’êtes pas capable de comprendre un traître mot. A les entendre on dirait des anglais avec le roulement des R en plus. Mais ils manquent la moitié des mots si pas plus, font en parlant des abréviations et tournent la langue comme les Irlandais. L’allemand quoique très-peu en usage ici, nous tire pas d’embarras, puis les signes, les gestes, avec des gens intelligents il y a toujours moyen de se comprendre. Ils ne sont pas causeurs. Les suédois, ils répondent le stricte nécessaire, rien de plus, et dit ja, jä, jö,*

²⁸³ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions, Reis 3: Londen.

jes en quantité'.²⁸⁴ Dit bewijst dat Léonie de nodige moeite deed om met de gewone bevolking te communiceren en dus haar comfortzone ook durfde te verlaten. Het belang dat ze aan taal hechtte, kaderde eveneens binnen de opdeling in types van de bevolking. Zo stelde ze grote verschillen vast tussen de Scandinavische talen, waarvan ze het Noors het best verstaanbaar vond en het Zweeds het minst. Daarnaast maakte ze verdere regionale opdelingen, zoals bijvoorbeeld het Noors uit de regio rond Vestnes: *'quel langage! Doux et harmonieux, un véritable chant. Ils ont les intonations chantantes de la voux et lorsqu'ils parlent vite leur jolie langue en croirait entendre des Italiens'*.²⁸⁵ Elk bevolkingstype had dus voor haar zijn eigen specifieke taal. Haar reis naar Scandinavië vormde in dat opzicht wel het meest extreme geval. Tijdens haar reis naar Turkije kon ze zich behelpen in het Duits zolang ze in het Habsburgse rijk waren, terwijl in Istanboel het Frans de lingua Franca was. Wel stelde ze dat het onmogelijk was om de bazaars te bezoeken zonder kennis van het Turks, aangezien je dan gemakkelijk opgelicht werd: *'sans connaître le turc à Constantinople, il n'y a pas moyen de se tirer d'affaire à moins d'être ruiné, floué, volé. Il faut toujours marchander, toujours se disputer et se fâcher pour se débarrasser des importuns. Tout a besoin d'argent, sans guide il n'est donc pas possible de vivre ici'*.²⁸⁶

Dit hoofdstuk peilde naar het contact van de negentiende-eeuwse reiziger met de Ander. Hierbij fungeerde het opdelen van de lokale bevolking in (stereo)types als de voornaamste rode draad. Op die manier probeerde de reiziger vat te krijgen op de mensen die hij tegenkwam en tegelijk voldoende afstand te bewaren. In dat opzicht waren er duidelijke verschillen vast te stellen tussen de families Stroobant en Casier. De familie Casier deed amper moeite om in contact te treden met de lokale bevolking: zij namen een passieve houding aan en communiceerden uitsluitend met de plaatselijke bevolking wanneer het een dienstverlening betrof. De geschriften van de familie Stroobant gaven daarentegen een ander verhaal weer. In het algemeen bleven

²⁸⁴ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888.

²⁸⁵ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Scandinavie* 1888.

²⁸⁶ LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, *Voyage en Turquie et Grèce* 1889.

zij ook aan de oppervlakte: de indeling van de Ander in types reduceerde hen tot zekere hoogte tot bezienswaardigheden, tot objecten waarmee geen tweerichtingsverkeer mogelijk was. Aan de andere kant toont dit ook wel aan dat ze geïnteresseerd waren in de lokale bevolking, maar dat ze graag een veilige afstand in acht namen. Deze afstand varieerde: in het deel betreffende exotisme was de gehanteerde afstand vrij groot. Léonie herleidde de mensen die ze zag tot sprookjesfiguren. Het deel over de taalbarrière suggereerde dan weer een kortere afstand: Léonies pogingen om zich verstaanbaar te maken op allerlei mogelijke manier suggereert een interactie met de modale inwoners van het gastland. Jolien Van Daele vermeldde het concept van stereotypering ook in haar werk *Belgen op reis in het Buitenland*. Ze omschreef het als een veelvoorkomend fenomeen in negentiende-eeuwse reisverslagen, maar concludeerde op basis van haar bronnenonderzoek dat dit amper voorkwam in Belgische geschriften.²⁸⁷ De reisverslagen van de familie Stroobant tonen dus aan dat het wel degelijk ook een Belgisch fenomeen was.

²⁸⁷ J. VAN DAELE, *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009, 87.

Besluit

De ego-bronnen van de families Stroobant en Casier boden een venster op de reiscultuur van hoogburgerlijke families aan het einde van de negentiende eeuw. Hun brieven en reisverslagen bevatten een schat van informatie. Naast evidente gegevens zoals beschrijvingen van de geschiedenis van een stad tot observaties van het landschap, toonden de reisverslagen ook de emoties en de denkwereld van de reiziger.

Het analyseren van de bronnen en de literatuur vertaalde zich in een aantal algemene vaststellingen. Een eerste vaststelling betrof dat de negentiende-eeuwse reiziger een kind van zijn tijd was. Hij benutte moderne transportmiddelen als de stoomtrein en stoomboot en liet zich leiden door de nieuwste editie van de *Baedeker*-gids. Soms probeerde de reiziger zich af te zetten tegen deze moderne verwezenlijkingen, in een streven naar een meer authentieke beleving van het reizen. Dit kwam het best tot uiting in het profiel van de romantische toerist: hij hanteerde een romantische blik op het landschap, maar deed dit zonder aan comfort te willen inboeten. Daarnaast bepaalde de heersende burgerlijke cultuur binnen welke grenzen en normen hij zijn reis kon of mocht beleven. Deze normen waren ook sterk genderbepaald. Zo genoot een vrouw minder bewegingsvrijheid tijdens haar reizen en moest ze gechaperonneerd worden indien ze niet getrouwd was. Léonie Stroobant bezocht dan wel regelmatig het buitenland, maar altijd in het gezelschap van een mannelijk familielid. Ook de zondagsmis was een activiteit waar de reiziger in het buitenland plichtbewust aan deelnam: hij nam zijn normale routines als het ware mee op vakantie.

De reizen, die gemiddeld een maand duurden, werden grondig voorbereid, waarbij populaire reisgidsen als de Baedeker op voorhand werden doorgenomen en zoals hoger gezegd deel uitmaakten van de standaarduitrusting van de reiziger. Ondanks dat er verschillende types reizen vielen te onderscheiden, gaande van de citytrip avant-la-lettre tot sportieve bergvakanties, kenmerkten alle reizen zich door een aantal gemeenschappelijke elementen. Zo hechtte elke reiziger belang aan geschiedenis, kunst en cultuur. Elk reisverslag wemelt van beschrijvingen van cultuurhistorische bezienswaardigheden, musea, monumenten, etc. Zelfs tijdens vakanties met een sportieve insteek bleef de aandacht voor het cultuurhistorische een vast onderdeel. Daarnaast week de reiziger zelden af van de platgetreden paden. Als

bestemming prefereerde hij sterk ontwikkelde toeristische locaties, zoals het Rijnland en Zwitserland. Zelfs Léonie had al generaties reizigers voor laten gaan toen zij voor het eerst naar Istanboel of Scandinavië trok.

De voornaamste vaststelling van de meesterproef is echter de afstand ten opzichte van de Ander die de reiziger in acht nam. De reiziger vertrok als het ware naar het buitenland ondanks zichzelf: hij legde enige interesse aan de dag voor andere landen en culturen, maar wilde dit vooral aanschouwen vanuit zijn vertrouwde leefwereld. Hij zette zich consequent af tegen alles dat afweek van de norm die hij hanteerde, een norm die kaderde binnen de heersende burgerlijke cultuur. Wanneer een bepaalde wijk een schrijnend gebrek aan hygiëne toonde, plaatste hij de oorzaak bij een bevolkingsgroep waar hij zelf niet toe behoorde. Ook het contact met andere religies gebeurde vanuit de idee dat het eigen katholicisme superieur was. Het beste voorbeeld betrof echter de omgang met de lokale bevolking. De reiziger maakte een onderverdeling waarbij hij de Ander opdeelde in (stereo)types. Op die manier kon hij er uitspraken over doen en tegelijk de nodige afstand in stand houden. De relatie tussen de negentiende-eeuwse burgerlijke reiziger en de Ander was er geen van gelijken.

Naast deze meer algemene kenmerken manifesteerde de persoonlijkheid van elke reiziger zich ook gedurende zijn reizen. Zo profileerde Rodolphe Stroobant zich als een belezen man die de romantische idealen aanhing. In zijn notities sprak hij dan ook vol bevlogenheid over zijn voorliefde voor authentieke ruïnes en zijn voorkeur om het landschap al wandelend te ontdekken. Joseph Casier zou dan weer als diepgelovig man zijn huwelijksreis naar Lourdes overdoen, vlak na het overlijden van zijn vrouw. Zijn religieuze bevlogenheid toonde zich ook in zijn fulminaties aan het adres van de protestanten en de Franse regering. Zowel Rodolphe als Joseph zouden zich ook laten kenmerken door hun jongensachtig, studentikoos gedrag. Ze profileerden zich als sportieve mannen die graag in het gezelschap van vrienden dronken en rookten. Léonie Stroobant legde de grootste interesse ten opzichte van andere culturen aan de dag. Ze analyseerde tijdens haar reizen de lokale bevolking in kleurrijk taalgebruik, waarbij ze aandacht had voor het karakter, het uiterlijk en de klederdracht. Juliette Casier tot slot was de jongste reiziger binnen de selectie. Zij was de tiener die van de grotere vrijheid op reis genoot, nippend van een glas champagne dat haar oom haar had aangeboden.

De meesterproef schetst het beeld van een gegoede laat negentiende-eeuwse reiziger, die graag naar het buitenland trok en een brede interesse tentoonspredde. Hoewel hij geïnteresseerd was in de taal, cultuur en inwoners van het gastland, slaagde hij er niet in om te opereren buiten de dominante burgerlijke cultuur en bekeek hij de Ander (in zijn meest ruime definitie) met de nodige afstand en vanuit een superioriteitsgevoel.

Abstract

Het uitgangspunt voor de meesterproef vormt het reizen van de burgerij aan het einde van de negentiende eeuw. Het bronnenonderzoek hiervoor spitst zich toe op de archivalia van de families Stroobant en Casier, meer bepaald Rodolphe en Léonie Stroobant en Joseph en Juliette Casier. Een analyse van de archivalia, aangevuld met een literatuurstudie, weerspiegelen zich in vijf hoofdstukken.

Het eerste hoofdstuk handelt over de motieven van de negentiende-eeuwse reiziger om naar het buitenland te trekken. De focus ligt hierbij op aspecten zoals educatie, volwassenwording en avontuur. Het hoofdstuk eindigt met de reisbeleving van Joseph Casier, die afwijkend was van de andere geselecteerde reizigers. Bij hem stonden er namelijk twee reizen volledig in het teken van de relatie met zijn vrouw. Het tweede hoofdstuk neemt de reisbeleving als uitgangspunt, waarbij de onderwerpen gender, hygiëne en gastronomie centraal staan. Bij gender wordt een verdere opdeling gemaakt volgens de vrouwelijke en mannelijke reisbeleving. Het onderdeel Hygiëne bevat twee deelthema's: de vuilheid van de stad en de properheid van het verblijf. Het deel over de romantische toerist neemt de spanning tussen het toeristisch reizen en een romantische zienswijze als voornaamste uitgangspunt. Er wordt gekeken naar drie deelaspecten, namelijk de historisch-melancholische blik, de blik op het pittoreske landschap en de beleving van het landschap. Het vierde hoofdstuk wil nagaan welke invloed het geloof uitoefende op de reisbeleving van de geselecteerde reizigers. Daarbij ligt de focus op twee aspecten, namelijk het kerkbezoek en de diepgaande geloofsbeleving. Het deel over het kerkbezoek richt zich op het bijwonen van de mis in het buitenland en het bezoeken van religieuze gebouwen als een toeristische attractie. Enerzijds wordt er onderzocht in welke mate het in beide gevallen gaat om een oppervlakkige geloofsbeleving, en anderzijds of deze praktijken juist uiting geven aan een diepgaander engagement. Het tweede deel focust zich op de meer intense religieuze beleving, met als voornaamste uitgangspunten religieus engagement en devotie.

De meesterproef sluit af met een hoofdstuk dat peilt naar het contact met de Ander, wat geanalyseerd wordt aan de hand van drie deelthema's. Het eerste deel handelt over stereotypering en superioriteitsgevoel, waarbij de opdeling van de Ander in types centraal staat. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan het belang dat de

reiziger hechtte aan het eigen referentiekader, wat een superioriteitsgevoel in de hand werkte. Het deel over exotisme concentreert zich op de cultuurschok die de reiziger kon voelen en hoe hij hier mee omging. In het deel betreffende de taalbarrière wordt er ten slotte nagegaan welke invloed taal speelt in de omgang met de Ander en wat dit zegt over de moeite die de reiziger deed.

Bibliografie

Literatuur:

BERGHOFF, H., KORTE, B. (red.), *The Making of Modern Tourism, The Cultural History of the British Experience, 1600-2000*, Basingstoke, 2002.

BOROCZ, J., 'Travel-Capitalism: The Structure of Europe and the Advent of the Tourist', *Comparative Studies in Society and History*, 34 (1992).

BOWKER, G. en LEIGH STAR, S., *Sorting Things Out: Classification and its Consequences*, Boston, 2000.

BUCKTON-TUCKER, R., 'Romanticism and the Philosophy of Travel', *International Journal of Arts and Sciences*, 3 (2010).

BURKART, A.J. en MEDLIK, S. *Tourism, Past, Present, and Future*, Londen, 1974.

BUZARD, J., 'A Continent of Pictures: Reflections on the "Europe" of Nineteenth-Century Tourists', *PMLA*, 108 (1993).

BUZARD, J., *The Beaten Track, European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918*, Oxford, 1993.

CHADWICK, O., *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1975.

CLARK, S., 'Nobility, Bourgeoisie and the Industrial Revolution in Belgium', *Past and Present*, 105 (1984).

COOMANS DE BRACHENE, O., *Etat présent de la noblesse belge*. 51 dln.

COSTA GUIX, F.X., *Viollet-le-Duc's Restoration of the Cité of Carcassonne, a Nineteenth Century Architectural Monument*, Philadelphia, 1988.

CULLER, J., *Framing the Sign: Criticism and its Institutions*, Oxford, 1988.

DALY, S. en FORMAN, R.G., 'Introduction: Cooking Culture: Situating Food and Drink in the Nineteenth Century', *Victorian Literature and Culture*, 36 (2008).

DE CLEERMAECKER, P., *Negentiende-eeuwse Plattelandsadel in de Kempen. Analyse van de mentaliteit en de politieke impact van de familie Montens en van de Werve*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2003.

DELBECKE, B., *Naar een nieuwe tijd. Het afscheid van de traditionele Weltanschauung bij katholieke intellectuelen en kunstenaars (1891-1909)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2002.

DESLANDES, P.R., *Oxbridge Men: British Masculinity and the Undergraduate Experience, 1850-1920*, Bloomington, 2005.

ELIAS, W.K., 'Outstanding Travel Guides of the 19th Century', *Reisen und leben*, 22 (1991).

ELSNER, J. en RUBIES, J.P. (ed.), *Voyages and Visions. Towards a Cultural History of Travel*, Londen, 1999.

GEPHARDT, K., 'The Enchanted Garden, or The Red Flag: Eastern Europe in Late Nineteenth-Century British Travel Writing', *Journal of Narrative Theory*, 35 (2005).

GODSOE, L., 'Exploring their Boundaries: Gender and Citizenship in Women's Travel Writing, 1880-1914', *Proceedings of the Western Society for French History*, 37 (2009).

- GREVERUS, I.M., KOSTLIN, K. en SCHILLING, H. (red.), *Kulturkontakt-Kulturkonflikt. Zur Erfahrung des Fremden*, Frankfurt, 1988.
- GYSEN, R., *Een onderzoek naar de mentaliteit en het dagelijks leven van de adel in de negentiende eeuw: twee casestudy's*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1999.
- HALL, C. *White, male and middle class, Explorations in Feminism and History*, Oxford, 1992.
- HANSSON, H., 'An Arctic Eden: Alexander Hutchinson's Try Lapland and the Hospitable North', *The Northern Review*, 35 (2012).
- HELLEMANS, S., 'Katholicisme en verzuiling in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk', *Tijdschrift voor Sociologie*, 9 (1988).
- JANSSENS, P., 'Vivre noblement hier et aujourd'hui', *Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010).
- KASSIS, D., *Representations of the North in Victorian Travel Literature*, Newcastle upon Tyne, 2015.
- KOSHAR, R., 'What Ought to Be Seen: Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe', *Journal of Contemporary History*, 33 (1998).
- KRAMER, D. en LUTZ, R., red., *Tourismus-Kultur Kultur-Tourismus*, Hamburg, 1993.
- LAMBERTS, E., Red., *De Kruistocht tegen het Liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de negentiende eeuw*, Kadoc Jaarboek, Leuven, 1984.
- LAMBERTS, E., *Het gevecht met Leviathan. Een verhaal over de politieke ordening in Europa, 1815-1965*, Amsterdam, 2011.

- LEKAN, T., 'A Noble Prospect: Tourism, Heimat and Conservation on the Rhine, 1880-1914', *The Journal of Modern History*, 81 (2009).
- MACCANNEL, D., 'Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings', *American Journal of Sociology*, 79 (1973).
- MACCANNELL, D., *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York, 1976.
- MACKINTOSH, W., 'Ticketed Through, The Commodification of Travel in the Nineteenth Century', *Journal of the Early Republic*, 32 (2012).
- MARGOT, B., *Stijl en standpunt. De strijd tussen de Belgische doctrinair en progressisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2003.
- MEHEGAN, A., 'The Cultural Analysis of Leisure: Tourism and Travels in Co. Donegal', *Circa*, 107 (2004).
- MERTENS, B., *Belgen op reis doorheen de negentiende eeuw. Een benadering aan de hand van egobronnen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2004.
- MERTENS, S., *Joseph Casier (1852-1925), oudheidkundige, estheet en cultuurpoliticus*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1994.
- NANCE, S., 'A Facilitated Access Model and Ottoman Empire Tourism', *Annals of Tourism Research*, 34 (2007).
- NIGLIO, O., 'John Ruskin: the Conservation of Public Heritage', *tekst bij lezing*, mei 2013.

NYS, L., *De intrede van het publiek: museumbezoek in België, 1830-1914*, Leuven, 2012.

PEILLON, M., 'Tourism: A Quest for Otherness', *The Crane Bag*, 8 (1984).

PETERSON, J., 'The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society', *Victorian Studies*, 14 (1970).

REMAK, H., 'Exoticism in Romanticism', *Comparative Literature Studies*, 15 (1978).

SCHUTTE WATT, H., 'Ida Pfeiffer: A Nineteenth-Century Woman Travel Writer', *The German Quarterly*, 64, (1991).

SEED, D., 'Nineteenth-Century Travel Writing: An Introduction', *The Yearbook of English Studies*, 34 (2004).

SMITH, B.G., *Ladies of the Leisure Class*, Princeton, 1981.

TOMAN, R., *Classicisme en Romantiek, Architectuur, Beeldhouwkunst, Schilderkunst, Tekenkunst*, Groningen, 2000.

THOMPSON, C., *The Suffering Traveller and the Romantic Imagination*, Oxford, 2007.

URRY, J., *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, Londen, 1990.

VAN DAELE, J., *Belgen op reis in Europa: Een analyse van negentiende-eeuwse reisverslagen*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2009.

VAN DEN EYNDE, M., *La vie quotidienne de grands bourgeois au XIXe siècle: Les Warocqué*, Mariemont, 1989.

VAN ZONNEVELD, P., *De Romantische Club, Leidse student-auteurs 1830-1840*, Leiden, 1993.

WITHEY, L. *Grand Tours and Cook's Tours: a History of Leisure Travel, 1750-1915*, Ann Arbor, 1997.

ZUCKER, P., 'Ruins. An Aesthetic Hybrid', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 20 (1961).

Websites:

'2.3.1 Stroobant', *Catalogus familiearchief Coomans de Brachène*, (<http://abs.lias.be/query/detail.aspx?ID=767186>).

"Jules Ferry.", *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*, 2015 (<http://academic.eb.com/EBchecked/topic/205224/Jules-Ferry/>).

"Loreto.", *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*, 2015 (<http://academic.eb.com/EBchecked/topic/348196/Loreto>).

"Romanticism.", *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*, 2015 (<http://academic.eb.com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/EBchecked/topic/508675/Romanticism>).

History of Giessbach, 2014 (<http://www.giessbach.ch/en/history.html>).

Ruskin and Viollet-le-Duc: Comparative Conceptions of the Gothic, 2010 (<http://michelleocarroll.com/academic-essays/ruskin-and-viollet-le-duc-comparative-conceptions-of-the-gothic>).

'Anti-protestantism', *Virtual Museum of Protestantism*, 2015 (<http://www.museeprotestant.org/en/notice/anti-protestantism/>).

Onuitgegeven bronnen:

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Reis naar Nederland, 1879.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage en Suisse, 1873.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, J.5.9.3 J. CASIER, Voyage aux Pyrénées en septembre 1886.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Casier*, D.5.4.5.1 JU. CASIER, Notes concernant mes divers voyages ou excursions 1872-1879.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Italie 1886.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Suisse 1887.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, Voyage en Scandinavie 1888.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 318: L. STROOBANT, voyage en Turquie et Grèce 1889.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Allemagne, 1880.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Suisse, 1881.

LEUVEN, Kadoc, *Archief familie Coomans de Brachène*, 320: R. STROOBANT, Voyage en Suisse, 1887.

Uitgegeven bronnen:

BAEDEKER, K., *Italie du Sud, deuxième édition*, Koblenz, 1869.

BAEDEKER, K., *La Suisse et les parties limitrophes de l'Italie, de la Savoie, huitième édition*, Koblenz, 1869.

BAEDEKER, K., *Central Italy and Rome, second edition*, Koblenz, 1869.

BAEDEKER, K., *Bords du Rhin, huitième édition*, Koblenz, 1870.

BAEDEKER, K., *Norway, Sweden, and Denmark, with excursions to Iceland and Spitzbergen*, New York, 1912.

BURKE, E., *A Philosophical Inquiry into the Origin of Our Ideas of The Sublime and Beautiful*, 1757.

JASPAR, E. *Discours prononcé le 16 juillet 1885... dans la chapelle du pensionnat des dames de Saint-André à Tournai à l'occasion de la vêtue de Mlles Juliette Casier et Vinefred Vignaux, par M. le chanoine Edmond Jaspar*, 1885.

JOHNSON, A.J., *Johnson's New Illustrated Family Atlas of the World*, New York, 1866.

RUDORFF, E., *Über das Verhältnis*, 1880.

RUSKIN, J., *The Seven Lamps of Architecture*, Londen, 1849.

Bijlagen

Bijlage 1: map van Italië. K. BAEDEKER, *Central Italy and Rome, second edition*, Koblenz, 1869.

Bijlage 3: map van Noorwegen. K. BAEDEKER, *Norway, Sweden, and Denmark, with excursions to Iceland and Spitzbergen*, New York, 1912.

Bijlage 4: Map van Zwitserland, deel 1. K. BAEDEKER, *La Suisse et les parties limitrophes de l'Italie, de la Savoie, huitième édition*, Koblenz, 1869.

Carte générale de la SUISSE

Chemin de fer en exploitation
 Chemins de fer en construction
 Boutes postales
 Routes pour les
 Petites routes
 Chemins pour bêtes de somme
 Frontières de pays
 Frontières de cantons
 Lignes
 Bains à vapeur
 Gîtes de montagne
 Passages de montagne
 Les chets lieux des cantons suisses
 sont soulignés

26 27 28

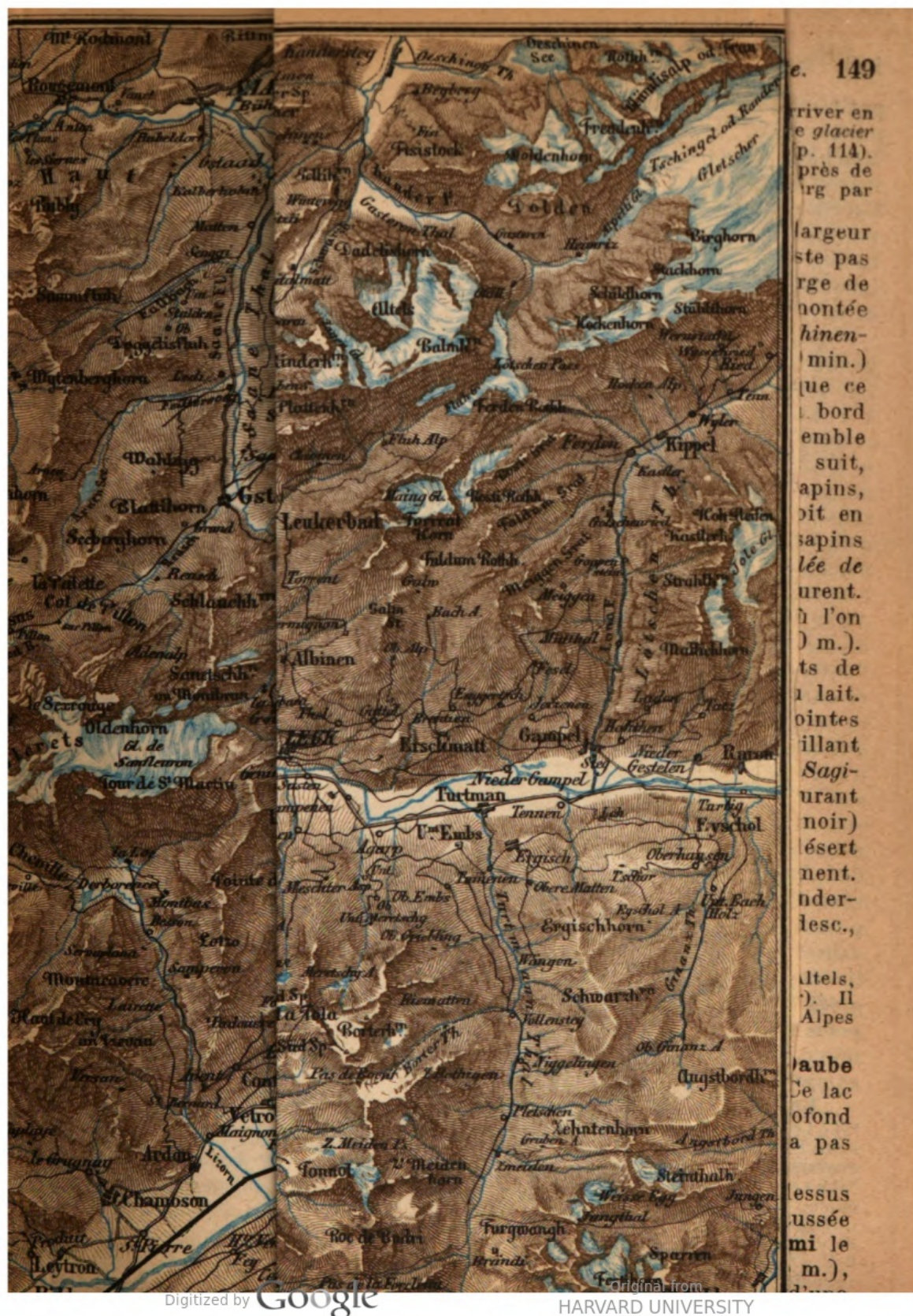
Stockach Ravensburg
 Ludwigschafen Ueberlingen
 Singen Radolfzell
 Schaffhausen
 Winterthur
 Frauenfeld
 St. Gallen
 Appenzell
 Lucerne
 Schwyz
 Uri
 Unterwalden
 Glarus
 Zug
 Fribourg
 Valais
 Aargau
 Thurgau
 Graubünden
 Ticino
 Lombardia
 Vercelli
 Novara
 Milan
 Bergamo
 Brescia
 Mantova
 Verona
 Padova
 Venezia

26 27 28

kilometer - 1000 Alder
 English miles

Original from
 HARVARD UNIVERSITY

Bijlage 6: map van de regio rond Leukerbad, Zwitserland. K. BAEDEKER, *La Suisse et les parties limitrophes de l'Italie, de la Savoie, huitième édition*, Koblenz, 1869.

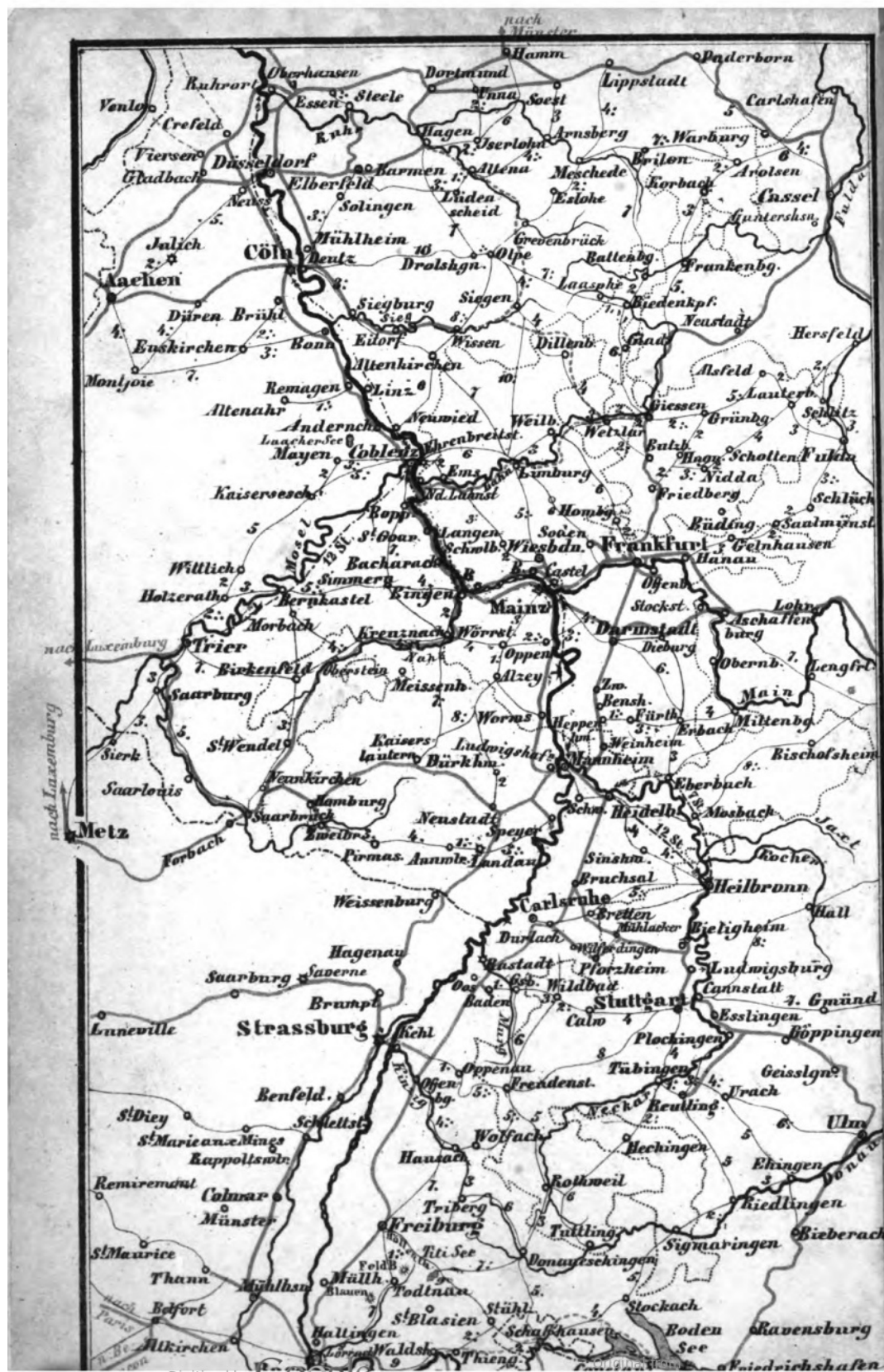

Bijlage 7: map van de regio rond Zermatt, Zwitserland. K. BAEDEKER, *La Suisse et les parties limitrophes de l'Italie, de la Savoie*, huitième édition, Koblenz, 1869.

Darmstadt, Ed. Wagner.

Bijlage 8: map van het Rijnland, Duitsland. K. BAEDEKER, *Die Rheinlande von der Schweizer bis zur holländischen grenze*, Koblenz, 1860.

Digitized by Google

UNIVERSITY OF VIRGINIA

Bijlage 9: Map van Turkije en de Balkan. A.J. JOHNSON, *Johnson's New Illustrated Family Atlas of the World*, New York, 1866.

